

INFO-Társadalomtudomány

39. szám (1996. december)

**Kiadja az Országgyűlési Könyvtár
az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja és az MTA VITA Alapítvány
közreműködésével**

Szerkesztőbizottság:

Bóhm Antal, Enyedi György (elnök), Erős Ferenc, Madarász Aladár, Mucsi Ferenc, Pálné Kovács Ilona, Tamási Péter (felelős szerkesztő), Tóth Pál Péter

A szerkesztőség címe:

1051 Budapest, Nádor u. 7.
Telefon/fax: 266-30-32

INFO-Társadalomtudomány című sorozatunk indításával az volt a célunk, hogy tömören és olvasmányos formában megírt cikkekkal gyorsan informáljuk a társadalomirányításban részt vevő döntéshozókat az új társadalomtudományi kutatási eredményekről és a társadalomtudósokat foglalkoztató aktuális témákról. Folyóiratunk nyilvánossá válásával lehetőség nyílt arra, hogy a magyar társadalom iránt érdeklődő olvasók szélesebb köre is hozzáférhessen az egy-egy aktuális témát többoldalúan megközelítő tematikus számokhoz. Mivel kiadványunk igen szűk terjedelmet szab meg egy-egy témára, a kutatók kénytelenek álláspontjukat tézisszerűen kifejezni. Az általános tájékozódást azonban szeretnénk megkönnyíteni a cikkek után közölt statisztikai táblázatokkal és válogatott bibliográfiával.

Tematikus számainkkal fel kívánjuk hívni a figyelmet néhány fontos területre, amelyekkel eddig – úgy tűnik – nem a kutatási eredmények ismeretében foglalkoztak. Szeretnénk kiadványunkkal a kiemelt témákban tudományos háttéranyagot nyújtani és ezáltal is hozzájárulni ahhoz, hogy a társadalomtudományi kutatások eredményei és a társadalmi gyakorlat közelebb kerüljenek egymáshoz.

A kifejtett elképzelések a szerzők egyéni tudományos felfogását tükrözik.

A szerkesztőség

Folyóiratunk a tárgyévra, valamint az azt követőre előfizethető, illetve egyes számai visszamenőleg is megvásárolhatók a szerkesztőségnél kedden és csütörtökön 10 és 12 óra között. (Előfizetési díj egy évre – négy számra – 500,- Ft + áfa.)

Tartalom

Az Országgyűlési Könyvtár
állományából törölve

Értékváltozások <i>Enyedi György – Tamási Péter</i>	3
Értékrendszerek axiális időszakokban: összehasonlító vizsgálat 24 európai országban <i>Szakolczai Árpád – Füstös László</i>	9
A demokratikus átalakulás értékei öt posztkommunista országban <i>Erős Ferenc – Murányi István</i>	17
Az értékváltozások szociológiai és pszichológiai háttere <i>Illés Katalin</i>	29
A tevékenységszerkezet és az értékek változásai Magyarországon 1972 és 1995 között <i>Füstös László – Tibori Tímea</i>	37
Kisebbségi magyar társadalmak értékszemelete <i>Gereben Ferenc</i>	47
Gyermeknevelési elvek a magyar társadalomban (1982–1996) <i>Szabados Tímea</i>	59
Előítéletek és xenofóbia helyi vezetők körében <i>Bóhm Antal</i>	75
Statisztikai táblázatok	81
Válogatott bibliográfia	101

1910
1911
1912
1913
1914
1915
1916
1917
1918
1919
1920
1921
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
1932
1933
1934
1935
1936
1937
1938
1939
1940
1941
1942
1943
1944
1945
1946
1947
1948
1949
1950
1951
1952
1953
1954
1955
1956
1957
1958
1959
1960
1961
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975
1976
1977
1978
1979
1980
1981
1982
1983
1984
1985
1986
1987
1988
1989
1990
1991
1992
1993
1994
1995
1996
1997
1998
1999
2000
2001
2002
2003
2004
2005
2006
2007
2008
2009
2010
2011
2012
2013
2014
2015
2016
2017
2018
2019
2020
2021
2022
2023
2024
2025

Értékváltozások

Az értékek átszövik az élet minden területét. Értékek alapján alakul ki az emberek tevékenységstruktúrája, de egymáshoz való viszonya is. Értékeink alapján ítéljük meg embertársainkat és saját magunkat is. Befolyásolják az események megítélését; rendezőelvként orientálják az emberek viselkedését, meghatározzák cselekedeteit, döntéseit, azt a határt, ameddig valaki hajlandó elmenni. Mindezek alapján társadalmi szabályozó szerepet töltenek be a jogrendszer mellett.

Az értékeket sokféleképpen lehet osztályozni. Megkülönböztethetünk például általános és specifikus, nemzetközi és nemzeti, egy-egy népcsoportra jellemző vagy rétegspecifikus értékeket. Más megközelítésből: vannak olyan értékek, amelyek az egyén társadalmi beilleszkedését, elfogadtatását vagy éppen különállását célozzák, míg mások a belső harmónia megteremtését szolgálják. Ismét más szempontból megkülönböztethetünk (1) személyes, bensőséges kapcsolatokra vonatkoztatott, (2) közvetlen társadalmi kapcsolatokra (munkatársakra, szomszédokra stb.) vonatkozó és (3) a társadalmi intézményekkel (pl. az alkalmazó munkahellyel, hivatallal) kapcsolatos értékeket. Vannak értékek, amelyek csak egy-egy területre jellemzők, mások valamennyi területen érvényesek (pl. ha valakinek biztonságérzetre van szüksége, ez olyan értéket képvisel, amely életének minden területét át- hatja, de ugyanígy funkcionálhat a kölcsönösség is mint érték).

Minél nagyobb diszkrépancia mutatkozik az általános értékek terén az egyes tevékenységi körök vagy szintek között, illetve minél több korábban általános érték válik specifikussá, csak egy-egy területre alkalmazandóvá, úgy növekszik az értékzavar: ez az értékrendszer anomáliáit, válságba kerülését jelzi. Egy példa: a tisztesség általános érték, amelynek minden területen egyformán kellene hatnia. Ha azonban az emberek egy csoportja ezt az értéket csak bizonyos tevékenységek esetében alkalmazza, míg mások esetében nem, miközben elismeri, hogy általánosan kellene hatnia, akkor kezdődő értékzavarról beszélhetünk. Rosszabb a helyzet, ha az általános értéket már nem is ismerik el általánosként, csak egy-egy specifikus terület értékeként: ha például valaki azt vallja, hogy tisztességesnek csak a legközvetlenebb ismerősökkel kell lenni. Ez már értékválságot jelez. Az értékrendszernek az általános értékek tekintetében ugyanis koherensnek kell lennie.

De nézzük meg mi okozza a kialakult értékrendszerek megbomlását. A hirtelen, mélyreható, forradalmi változások többnyire erőszakosan avatkoznak be az értékrendszerekbe. Hatásuk annál felületesebb, minél kisebb csoport értékeit képviselik. Ugyanakkor a nagy társadalmi változásokat mindig értékrendbeli változások előzik meg; ez az értékrend-változások másik – folyamatos – módja. Kiváltója:

az új elvek, nézetek, ideológiák terjedése. De az új nézetekre nem mindenki egyformán fogékony, ezért azok egyes csoportokban erősen hatnak, másokban gyengébben, ismét másokban egyáltalán nem. Így a változási folyamatban egymás mellett élő, illetve egymást részben átfedő értékrendek találhatók (mint pl. vallási és fogyasztói, vagy vallási és a volt hivatalos „szocialista”). Ezek hatása egymásra különböző lehet. Van, amikor a korábbi értékrend befogad bizonyos új elemeket, máskor keményen ellenáll azoknak. Előfordulhat, hogy az új értékrend érvényteleníti a régit. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a tradicionális értékek igen mélyen gyökereznek, csak lassan (általában csak több generáció alatt) változtathatók, s a „nagy változásokról” idővel kiderül, hogy csak átmenetiek voltak: mint például a „szocialista értékrend” egyes elemei; ugyanakkor mások – mint például az egyenlőség eszméje mint érték – évszázadok óta hatnak.

Amennyiben az új értékek befogadása konzisztens a korábbi rendszerrel, akkor annak szerves továbbfejlődéséről beszélhetünk. Ha azonban az újonnan ható értékek inkonzisztensek a régiekkel, akkor ez értékrelativizálódáshoz, értékütközésekhez, értékzavarokhoz, elbizonytalanodáshoz vezethet az emberek többségében. Ez pedig akadályozhatja az embereket cselekvésükben.

Külön meg kell említeni egy speciális kategóriát: van az embereknek egy olyan csoportja, akiket értékhiányosnak nevezhetünk. Ők – különböző okok miatt – nem sajátították el a tradicionális értékeket és nem érzik magukénak az új értékeket sem. Ez általában az átmeneti helyzetben élő emberek körében tapasztalható, akiknél a szocializációs folyamatok nem a megszokott módon zajlanak le.

Az értékek alapvető közvetítője – csakúgy, mint a szocializáció alapvető tere – a család. Ez, továbbá a rokoni, baráti, ismeretségi kör közvetíti elsősorban a tradicionális értékeket. De szerepet kap ebben az oktatás, az egyházak, a rádió, a tv, a sajtó, az irodalom, sőt még a közéleti személyiségek mintaadása is. Az új értékek közvetítésében általában ugyanezek a közegek vesznek részt, de itt a család – aktív értelmiségi életet élő családok kivételével – és az egyházak szerepe minimálisra csökken. Az új értékek befogadása, illetve a régiek megváltoztatása függ a személyes tapasztalatoktól, az értékekhez való érzelmi hozzáállástól, a referenciacsoportok vagy -egyének választásától, az életkortól, s végül egy racionális, lelkiismereti egyeztetési folyamat eredményétől, amelynek során az egyén eldönti, hogy milyen területeken ragaszkodik korábbi értékeihez és mely területeken hajlandó változni a kor kihívásaival kapcsolatban.

Nem mindegy tehát, hogy milyen környezet veszi körül az egyént. Különbségek mutatkoznak az értékrendszerekben aszerint, hogy valaki városi vagy falusi környezetben nőtt fel, hogy milyen iskolai végzettséggel rendelkezik, hogy melyik régióban lakik, hogy környezetében melyik vallás a mérvadó, hogy milyen társadalmi rétegből származik, illetve melyikhez tartozik és így tovább. De befolyásolja az értékrendszerek milyenségét az egyén kora és neme is. Az egyes értékrendszerek összetétele más és más, jóllehet vannak olyan általános értékek (mint pl. a szabadság vagy a boldogság), amelyek szinte valamennyiben megtalálhatók.

Az értékrendszerek összetétele nem csak egy adott időpontban tér el egymástól társadalmi rétegenként, területenként vagy vallástól függően. Megfigyelhetők a

történelem folyamán végbement – legalábbis a gazdaságilag fejlett világra jellemző – általános változások is. Az ókori valamint a keresztény kultúrán alapuló, de a felvilágosodás eszméit is magába ötvöző polgári értékrend, amely a modern civilizáció háttéréként szolgált, a 20. században kezdett megingani. Válságát jelezték, ugyanakkor válságának elmélyítéséhez hozzájárultak a világháborúk és azok velejárói és következményei, de egy olyan „fejlődési” tendencia is, amelynek során a pénz, a siker vált a legfőbb értéké, s az elvekben való hit háttérbe szorult. Az üzlet vált mindennek az alapjává, s a hivatás jó esetben csak a második helyre került. Háttérbe szorult az együttműködés, mások segítése, megerősödött az individualizmus. Az elvek és az értékek helyett egyre inkább az érdekek mozgatják az emberek cselekedeteit. Mondhatnánk: ez az értékvilág jellemzi a tőkén és piacon alapuló rendszert. De ennek talán nem kellene feltétlenül így lennie. Bár érdekes ebben az összefüggésben arra gondolni, hogy Adam Smith (1723–1790) klasszikus polgári közgazdaság-elméletében a gazdasági élet természetes rendjének biztosítójaként az emberi önzést vizsgálta.

Kétségtelen, hogy a gazdasági szféra hatása az emberekre folyamatosan nő. A polgárok „fogyasztóvá nevelése” egyre szélesebb körben és egyre hatékonyabban folyik, s ez új vágyakat és ideálokat alakít ki az emberekben. A reklám, a marketing tevékenység, de sokszor még a csomagolás is „bombázza” és elbizonytalanítja a hagyományos értékeket. A felkeltett vágyak és a reális lehetőségek közötti szakadékot a rosszul szocializált és gyenge értékrendszerrel rendelkező vagy értékhiányos emberek egy része bűnözésből származó jövedelemmel próbálja áthidalni. De nem a bűnözés terjedése az egyetlen negatív nemzetközi tendencia. Ilyen még az erőszak, valamint a korrupció terjedése, továbbá sok régióban a xenofóbia és a toleranciahiány erősödése.

Egy 24 európai országra kiterjedő összehasonlító vizsgálat eredményei szerint az utóbbi években a következő értéktípusok kerültek előtérbe: egy ún. „felvilágosodás utáni”, vagyis individualisztikus-intellektuális, továbbá a „posztvallásos” és a „posztkommunista” értéktípusok, valamint a hedonizmus (lásd ezzel kapcsolatban Szokolczai–Füstös tanulmányát, 9–16. old.).

A magyarországi értékváltozások részben követik a nemzetközi mozgásokat, részben az ország specifikus helyzetéből adódnak. Nézzük meg melyek voltak azok a történelmi események, amelyek a legmélyebb nyomokat hagyták e téren (lásd Hankiss, In: Hoppál–Szecskő 1987): Az egyik ilyen a török hódoltság időszaka volt. Ez idő alatt elpusztultak a középkori társadalom kialakult strukturái, intézmény- és hagyományrendszere, szétzilálódott az ország gazdasága. A török hódoltságot további kétszáz éves gazdasági és politikai függőség és önkényuralom követte, amely meggátolta a spontán és autonóm társadalmi kezdeményezések kibontakozását és elsorvasztotta az emberekben a szándékokat és törekvéseket, passzívvá téve őket. Az így kialakult helyzet gátjává vált a polgárosodásnak, s a polgári értékrend fejlődésének. A gyakori történelmi váltások bizonytalanságérzetet alakítottak ki az emberekben, s ez rövid távú gondolkodáshoz vezetett. A tulajdon és a tulajdonvédelem tudata történelmileg torzán alakult ki a magyar társadalomban; s mintha hiányozna annak tudata, hogy a társadalom továbbfejlődése

az egyes egyének tevékenységén múlik, s hogy az egyén boldogulása végső fokon az ország előrehaladásától függ. Többnyire nincs azonosulás a munkahellyel, s hiányos a közösségi, a társadalmi és az a fajta nemzeti tudat is, amely kényes az ország hírnevére. Mindezek a hiányosságok a polgári értékrend kiforratlanságait jelzik a magyar köztudatban.

Magyarországon a 70-es évek óta folynak értékutatások. Az értékváltozásokat sokféle (pl. pszichológiai, szociológiai, gazdasági) szempontból lehet vizsgálni (lásd Illés Katalin írását, 29–36. old.). Ebben a számunkban a szociológiai vizsgálatok a dominánsak, de bemutatunk szociálpszichológiai indíttatású kutatási eredményeket is (lásd Erős–Murányi tanulmányát, 17–28. old.).

A magyar lakosság – értékpreferenciái alapján – kilenc csoportba sorolható (lásd ezzel kapcsolatban Füstös–Tibori cikkét, 37–46. old.). Érdemes kiemelni egy önértékelés során kirajzolódó csoportot, amely magas jövedelemmel és alacsony iskolai végzettséggel rendelkezik. Az ide tartozó alacsony műveltséggel rendelkező emberek magukat nagyon hasznosnak tartják, jólétben élnek és alacsony szintű becsületességgel rendelkeznek. A becsületesség elsősorban az idősebbek számára fontos, a középkorúaknál többnyire a hasznosság és a törekvés szerepel elsődleges szempontként. A kutatási eredmények azt mutatják, hogy az emberek befelé fordulókká váltak, csökkent a közösség és a társas élet, valamint a segítőkészség fontossága, erősödött az egyéni boldogulás jelentősége. Az utóbbi években növekedett az iskolázottság és a biztonság értéke.

Egy másik, gyermeknevelési elvekkel kapcsolatos értékeket vizsgáló kutatás (lásd Szabados Tímea tanulmányát, 59–73. old.) arra a következtetésre jutott, hogy a magyar társadalom kétféle értékrendszer köré csoportosul: az egyik inkább a tradicionális, a közösségi lét szempontjából fontos értékekhez áll közel, míg a másik a személyiség önállóságát tartja elsődlegesnek. E két csoport számszerűleg nagyjából megegyezik, de az utóbbi társadalmi hatása az értelmiség és a fiatalok révén nagyobb.

Egy szintén nevelési értékeket vizsgáló kutatás (lásd Gereben Ferenc cikkét, 47–58. old.) a 80-as és a 90-es évek összehasonlítása, továbbá az Értékszociológiai Műhely kutatási eredményei alapján azt a következtetést vonta le, hogy az elmúlt néhány esztendő elsősorban a hagyományos – önkorlátozó és közösségi – értékekre, valamint a lelkiismeretes munkavégzésre hatott sorvasztóan. Vagyis olyan értékek kerültek háttérbe, mint az alkalmazkodás, a szerénység, a fegyelmezettség, az udvariasság, a közügyek iránti érdeklődés. Eközben növekedett az individuális önérvényesítő hajlam, nagyobb szerepet kapott a kreativitás, a racionalitás és az anyagi szemlélet.

Negatív tendencia tapasztalható 1992-höz képest az előítéletek és az intolerancia terén. Az itt ismertetett vizsgálat a helyi vezetők körében készült (lásd Bóhm Antal cikkét, 75–79. old.), s tapasztalat szerint – más szociológiai vizsgálatokkal való összehasonlítás alapján – a teljes lakosság körében a helyzet rosszabb, mint a vidéki vezetők esetében.

Valamennyi itt leírt változást egybevetve, vannak, akik komoly értékválságról beszélnek, mások csak a rendszerváltozás természetes kísérőjelenségéről. Két-

ségtelen, hogy az értékek terén sok negatív folyamat tapasztalható, s hogy számos értékrendszerbeli inkonzisztencia válságjeleket tükröz. Talán az átmeneti állapottal lehet a legjobban jellemezni a jelenlegi helyzetet. A régi értékrend bomlóban van, az új pedig még nem alakult ki. Bár az értékrend alakulása elsősorban a civil szférához és az egyházakhoz kapcsolódik, az új értékek teremtése pedig a művészek, az irodalom és a tudomány feladata, a mindenkori kormányának a megfelelő társadalmi körülmények biztosítása révén nagy felelőssége van abban, hogy milyen új értékrend fog kialakulni. A tendenciák a rendszerváltozás óta inkább negatív irányúak, ami azért veszélyes, mert a kialakuló értékrend generációkra kihathat. Ha az értékzavar tartóssá válik, ez gátolja az emberek cselekvését. Ha nem alakul ki koherens értékrend, akkor megszűnik a felelősségvállalás. Ezek hiányában pedig lehetetlen a társadalmi előrelépés.

Enyedi György–Tamási Péter

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Értékrendszerek axiális időszakokban: összehasonlító vizsgálat 24 európai országban

Szakolczai Árpád – Füstös László

Tanulmányunkban 24 európai ország értékrendszerének összehasonlítását mutatjuk be. A felhasznált adatok két adathalmazból származnak. Az egyik az 1990. évi Nemzetközi Értékfelmérés (az Értékek Világfelmérése – World Values Survey). E felmérés 50 országra terjedt ki, amelyek közül harminc, legalábbis részben, európai ország volt. Ez utóbbiak közül azonban hatot ki kellett hagynunk: Svájc és Szlovénia adathiány miatt maradt ki. Törökország és Izland azért maradt ki, mert megítélésünk szerint túlságosan különleges esetek, míg a két Írországot azért kellett kihagyni, mert értékrendjeik olyannyira vallási befolyás alatt állnak, hogy az már nem tette lehetővé az általunk választott módszerű elemzés végrehajtását. Elemzésünk így a következő országokra terjedt ki: Ausztria, Belgium, Bulgária, Cseh-Szlovákia, Dánia, Észtország, Fehéroroszország, Finnország, Franciaország, Hollandia, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Magyarország, Nagy-Britannia, (Kelet-)Németország, (Nyugat-)Németország, Norvégia, Olaszország, Oroszország, Portugália, Spanyolország, Svédország, valamint Moszkva, amelyet a kutatók külön mintaként kezeltek. Az adatok másik forrását azok a nemzeti reprezentatív felmérések jelentették, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia Értékszociológiai Műhelye végzett Hankiss Elemér, Manchin Róbert és Füstös László vezetésével az 1977–78., 1982., 1990. és 1993. években.

Az elméleti keret

Véleményünk szerint az értékszociológiát negatívan érinti a múltban a szakterület iránt érdeklődő kutatók körének két, egymástól teljesen különálló, már-már ellenséges táborra szakadása. Az egyik, a főáramlatot jelentő strukturális-funkcionális szociológia, amelynek figyelme – Durkheim és Parsons nyomán – az integratív társadalmi normákként értelmezett értékekre összpontosult. Az általános elmélet ilyen megközelítését azonban nemigen lehetett az empirikus elemzés céljaihoz idomítani, s ezt még csak erősítette a Durkheim-féle „individualizmus”-ellenesség. Támadták ezt az áramlatot a szociológia nagyhatású marxista áramlatai, mert „idealistának” tekintették. A másik áramlat a pszichológiai megközelítés, amelyet Maslow szükséglet-hierarchia-elmélete vagy Allport és Rokeach művei képviseltek. Ez ugyan sokkal jobban illeszkedett az empirikus módszerekhez, de az előzőekkel éppen ellentétes gyengéi voltak: túlságosan individualisztikus volt, nem kapcsolódott szorosan a szociológia általános fejlődésvonalához, s nem volt történeti keretbe foglalva.

Véleményünk szerint perspektívaváltással lehetséges egy olyan elméleti keret kidolgozása, amely elég érzékeny a történelmi és a makroszociológiai vizsgálódásokhoz és ugyanakkor alkalmas az empirikus vizsgálatokra is. Semlegesen állva az individualizmushoz, rá kell világítson arra, hogy miért lehet és kell a normákkal szemben az értékeket az egyéni értékpreferenciák vizsgálata útján tanulmányozni.

Ez a megközelítési mód a következő megfontoláson alapul. Az értékszociológia mindeddig abból az állításból indult ki, hogy feltehetőleg az értékek vagy normák azok, amelyek a magatartást meghatározzák. Ez a megközelítés azonban igen könnyen vált dogmatikussá vagy apologetikussá: vagy köznapi igazságokat fogalmazott meg a konszenzus iránti egyetemes emberi vagy társadalmi „igényekről”, vagy a létező normákat funkcionális szerepük okán legitímálta. Ettől eltérő és történetileg is érzékenyebb perspektívát akkor kapunk, ha nem törekszünk örök életű és egyetemes érvényű normák felfedezésére, csupán azokra a történelmi időszakokra irányítjuk figyelmünket, amikor a társadalmi rend felbomlóban van. Egy ilyen időszak ugyanis nem csak a normákat teszi szembetűnővé, hanem a normák állításának aktuális problémáit és a rend helyreállítását is kiemelt fontosságúvá avatja. Ilyenek az úgynevezett axiális időszakok, amelyek mind történelmi, mind elméleti oldalról rendkívüli jelentőségűek az értékek vizsgálata szempontjából (Jaspers 1953, Mumford 1956, Eisenstadt 1986).

Az időszámításunk előtti 6. század körül viszonylag rövid idő alatt nagy jelentőségű szellemi megújulás ment végbe Indiában, Kínában, Izraelben, Perzsiában és Görögországban. Ez valójában az akkori általános politikai, társadalmi és szellemi feszültségre adott reakcióként jött létre és ez vetette meg valamennyi mai világvallás és filozófia alapját. A változás egyik központi eleme az volt, hogy a kialakult válságos helyzetben a rend középpontját a közösségből az egyén belvilágába kell áthelyezni és az egyénnek kell – a maga lelkiismeretével, lelkével, értékeivel – a világ új tengelyét alkotnia.

Az axiális időszak – bármennyire ritka esemény is – bárhol bekövetkezhet, ahol és amikor a dolgok kialakult rendje (beleértve a politikai rendszert, a mindennapi élet társadalmi rendjét és a nézetrendszert is) globálisan felbomlik, és az erre válaszként bekövetkező szellemi megújulás a rend forrását az egyének belvilágába helyezi át. Ilyen időszak volt időszámításunk első néhány százada (a kereszténység megjelenése), az 5-7. század (a Római Birodalom bukása és az iszlám megjelenése), a 15-16. század (a középkor alkonya, a reneszánsz és a protestantizmus), s végül az abszolutista politika és a hagyományos európai társadalmi rend összeomlásának két fontos szakasza, a felvilágosodás és a szocializmus.

A protestantizmus, a felvilágosodás és a szocializmus, mint a modern demokrácia három forrása, sajátos jegyekkel rendelkezik. Valamennyit nagyméretű forradalom kísérte, majd az ideológiai terror többnyire rövid, de annál nagyobb hatású időszaka (a puritán „szentek” Angliában, a jakobinizmus Franciaországban, a sztálinizmus Oroszországban). Időben pedig egybeestek a törvényen kívülálló államgépezetek három nagy fejlődési szakaszával: az abszolutizmussal, a felvilágosult abszolutizmussal és a fasizmussal. Az ideológiai terror és az abszolutista

állam mechanizmusai minden európai államot érintettek, s ez nyomot hagyott az értékrendszereken is. Ez alól csak Írország tekinthető egyedüli kivételnek.

Ha a történelmet az axiális időszakok sorozatának fogjuk fel, jó kiindulópontot kapunk a társadalmi értékek empirikus vizsgálatához. A hagyományos társadalmi normákkal ellentétben az axiális nézetrendszerek az egyéni értékek elemzésével, sőt akár szociológiai felmérésekkel is tanulmányozhatók. Minden axiális civilizációban az érvényben lévő értékrendek az axiális fejlődés különböző rétegeinek termékei. Ezért az értékek tanulmányozása során akkor járunk el helyesen, ha az egyéneket nem csak az elemzés tárgyának tekintjük, hanem reflexív alanyként is komolyan tekintetbe vesszük. Ezért a „reflexív felmérési módszer” egy sajátos formáját szükséges e célra alkalmazni.

Hipotézisek és a vizsgálat eredményei

1. Hipotézis. Feltételezzük, hogy az iskolai végzettség viszonylag nagyobb fontosságú, mint a városi életmód, az urbanizáció, mivel a modern társadalmakban az iskolázottság a szocializáció jóval fontosabb forrása. Ez különösen a volt szocialista országokra érvényes, ahol a formális iskolai végzettségnek kizárólagos fontosságot tulajdonítottak. Feltételezzük továbbá, hogy a német típusú településszerkezetű országokban a nagyváros–város–falu közötti nagy különbségek miatt az urbanizáció szintén nagyon fontos, ellentétben a latin országokkal, ahol ezek a különbségek jóval kisebbek.

Eredmények: E hipotézisünket az adatok teljes mértékben alátámasztották. A legtöbb ország esetében az iskolázottság együtthatója megközelítette az egyet. Ez azt mutatja, hogy e változó és az általános faktor csaknem tökéletesen megegyezik. Várakozásunknak megfelelően az urbanizációs faktor a legtöbb dél- és kelet-európai országban kicsi volt, de magas értéket mutatott Észak-Európában (Norvégia kivételével), s különösen kicsi volt a német nyelvterületen, melyen belül Ausztria volt az egyetlen kivétel, ahol az urbanizáció sokkal fontosabbnak bizonyult a képzettségénél. Az sem meglepő, hogy az urbanizációnak kis fontosságot tulajdonítottak Nagy-Britanniában is. Az urbanizáció fontosságának erős kiemelése Lettországból viszont az ország különleges demográfiai összetételének tulajdonítható.

2. Hipotézis. Feltételezzük, hogy az életkor viszonylagos fontossága nagyobb, mint a nemé. A nemek közötti megkülönböztetés azonban még mindig megvan az „elmaradottabb” országokban, ahol a hagyományos minták jobban fennmaradtak. Várakozásunk szerint a nem nagyobb súlyt kap a kelet-európai és a katolikus országokban, s különösen ahol a kettő metszi egymást, mint Lengyelországban.

Eredmények: E hipotézis eléggé nyilvánvaló feltételezései szintén helyesnek bizonyultak. A legtöbb esetben az életkor a nemnél sokkal fontosabbnak mutatkozott. Ez különösen a protestáns országokra érvényes, ahol a nem jelentősége elhanyagolható. A nem jelentősége azonban továbbra is nagy a katolikus országokban (Spanyolország, Portugália, Ausztria és Olaszország), valamint Kelet-Európában. Kü-

lönösen nagy a nem jelentősége Lengyelországban, ahol az életkornál is fontosabbnak bizonyult. A nem esetében három váratlan együttható is jelentkezett. Az első az, hogy – ezúttal Lengyelországtól eltekintve – a nem jelentősége nagyon fontos volt Lettországból is, ami valószínűleg demográfiai okokra vezethető vissza. A második Norvégia esete, amely az egyedüli ország, ahol az együttható negatív, ami arra utal, hogy a nők értékpreferenciái inkább a fiatalokéhoz, mint az idősekéhez hasonlítanak. Harmadikként Svédország volt az, ahol a nem fontosabbnak mutatkozott az életkornál. Ennek okára a későbbiekben még visszatérünk.

Az első két hipotézis eredményei azonban az egyébként közismert dolgok pusztán alátámasztásánál jóval többet jelentettek. Rávilágítottak ugyanis azokra a helyekre, ahol bizonyos hagyományos, pre-axiális szemléletek még fennmaradtak és hatnak.

3. Hipotézis. A magyar adatok elemzése azt mutatta, hogy a szocializmus hivatalos ideológiája a felvilágosult racionalista értéktípus és az ideológiaorientáltság volt. Ezért várható, hogy ez a típus jóval nagyobb szerepet játszik keleten, mint nyugaton, továbbá, hogy sokkal pozitívabb korrelációban áll a modernizációs értéktípussal, míg a „szocialista kispolgár” típus negatív korrelációt mutat keleten.

Eredmények: Az első értékhalmaz eredményei nem csak hipotéziseinket igazolták, hanem további magyarázatokat is adtak a kelet–nyugat és a katolikus–protestáns ellentétekre. Alátámasztást nyert tehát, hogy a felvilágosult racionalitás és a hivatalos szocialista ideológia közel áll egymáshoz. Lengyelország azonban kivétel volt, mely eltérő mintát mutatott. A lengyel minta a portugál és a spanyol mintához állt közel. A (kelet-)német minta szintén más volt, ez (nyugat-)német megfelelőjéhez hasonló vonásokat mutatott. Észtország, Lettország és Litvánia esetében is volt néhány kisebb eltérés a standard mintától.

A „szocialista kispolgár” értéktípus esetében a kelet–nyugati különbség nagyon szembetűnő volt. Kelet-Európában – mint ezt a magyar próbafelvétel is bizonyította – döntően az alacsonyabb iskolai végzettségű személyek tartoznak ehhez a típushoz, míg a legtöbb nyugat-európai ország esetében ennek éppen az ellenkezője volt igaz. Nyugat-Európára az volt jellemző, hogy a magasabb képzettségű rétegek a felvilágosodás ideológiai értékeit a kereszténység instrumentális közösségi értékeivel együtt fogadták el. Ez alól három kivétel volt: Franciaország, a klasszikus felvilágosodás hazája, s két skandináv ország: Dánia és Norvégia.

Az adatok egy további általános mintát is kimutattak. A nyugat-európai országok körében az ideológiaorientáltság főként a katolikus országokban (Ausztria, Olaszország, Portugália és Spanyolország) volt pozitív és viszonylag magas, míg nagyon alacsony, sőt negatív volt a protestáns országokban (Finnország, Hollandia, Nagy-Britannia, Norvégia), bár volt néhány kivétel is. Ez két különböző stratégia létrejöttét utal a katolikus országokban: a világiasabb, magasabb iskolázottságú rétegeknél vagy a teljesen felvilágosult racionalista stratégia, vagy a nem ideologikus (felvilágosodás utáni) intellektualizálódás stratégiájának meglétére. A protestáns országokban az első csaknem teljesen hiányzik (ezt az 1990. évi értékpreferencia-vizsgálat alapján is ki lehet mutatni). Ezekben az országokban – mint majd látni fogjuk – a szociáldemokrácia jelenti a valós alternatívát.

4. *Hipotézis.* Várható, hogy a vallásos értéktípus az életkorral áll pozitív korrelációban, ami az általános szekularizációs (világiasodási) trendet tükrözi, és különösen magas értéket mutat azokban a katolikus országokban, amelyek még viszonylag igen vallásosak.

Eredmények: Az adatok ezt a hipotézist is teljes mértékben igazolják. Ez az eredmény azonban nem magától értetődő. Előfordulhat, hogy egy olyan országban, ahol az emberek nagyon vallásosak, ez az értéktípus nem olyan módon játszik fontos szerepet, ahogy a társadalmi háttérváltozók definiálják az értéktípusok közötti különbségeket. Eredményeink ugyanis azt mutatják, hogy a fiatal korcsoportok vallásossága nagyobb mértékben csökken a vallásosabb országokban, s ez az általános világiasodási folyamat folytatódását támasztja alá.

5. *Hipotézis.* Feltételezzük, hogy a „materialista” értéktípus negatív korrelációban áll az életkorral, vagyis hogy az emberek pályájuk kezdetén több gondot fordítanak egzisztenciájuk anyagi kereteinek megteremtésére. Feltételezzük azt is, hogy ez az értéktípus erősebben van jelen a volt szocialista országokban. Ez egyszerre tükrözi a jólét szintjei közötti különbségeket és az általános posztkommunista légkört, hangulatot. Ugyanígy várható, hogy a hedonista típus gyakoribb lesz a fiatal válaszolók körében, de itt feltételezésünk szerint az erős választóvonal nem annyira a kelet–nyugat, mint inkább a katolikus–protestáns különbségek között húzódik. Nagyobb életkor-együtthatókat várunk a katolikus országokban, mivel a hedonizmus a szekularizáció egyik összetevője.

Az *eredmények* ezt a hipotézist maradéktalanul igazolták. Ez az értéktípus minden kelet-európai országban, ideértve az esetenként kivételnek számító Lengyelországot és Litvániát is, gyakrabban fordult elő, mint bármely nyugat-európai országban, bár kivétel nélkül mindenhol negatív volt. Ez két dolgot mutat. Egyrészt, az anyagi megfontolások és az értéktípusok közötti megfelelés csak az értékrend olyan speciális szegmenseiben tekinthető szorosnak, ahol az anyagi megfontolások fontos szerepet játszanak. Másrészt, a fenti hipotézist bizonyos fenntartásokkal kell kezelni. Ha ugyanis nem mérjük az attitűdöket, csak a szubjektivitás-típus szerinti értékorientációkat, akkor megfigyelhetjük, hogy a „materializmus” – egyszerű életkori sajátosságok miatt – valamivel elterjedtebb a fiatalabb generációk körében.

Úgy tűnik, hogy a hedonizmus a keleti „materializmus” nyugati megfelelője. A vonatkozó együtthatók a legtöbb nyugat-európai országban nagyon magasak, messze meghaladva a kelet-európai országok átlagát. A katolikus országok nem várt alacsonyabb együtthatói arra utalnak, hogy korunkban inkább a hedonizmust tekintik a szociáldemokrácia alternatívájának, mint a vallásosságot.

6. *Hipotézis.* A szociáldemokrata értékek várhatóan pozitív korrelációban állnak az életkorral mindenhol, ahol a szociáldemokrata ideológia hatásának csökkenésével számolunk, míg negatív a korreláció azokban az országokban, ahol ez az ideológia 1990-ben még erősen hatott. Az előbbi csoportba nagy biztonsággal sorolhatjuk Svédországot, (Nyugat-)Németországot és a volt Szovjetunió országait, az utóbbiba pedig néhány dél- és kelet-európai országot. Ennek oka abban keresendő, hogy a szociáldemokrácia és a szocializmus közötti erős megkülönböztetés jobban

érvényesült a kelet-európai országokban, mint a nyugatiakban. Végül feltételezzük, hogy az ideologikus szociáldemokrata értéktípus lényegesen fontosabb Kelet-, mint Nyugat-Európában.

Eredmények: E hipotézissel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a szociáldemokrata értékek esetében specifikációs problémákba ütköztünk. Ezeket az értékeket a válaszolók közül inkább a férfiak, mint a nők vallották magukénak, és a szociáldemokrácia általános hanyatlása miatt támogatói inkább az idősebb generációk körében találhatóak. Ezért az általános életkor-nem kapcsolat a visszajára fordul. Ez arra is magyarázatot ad, hogy az idetartozó értéktípusok faktortartalma miért mozog sokszor annyira alacsony szinten.

A klasszikus szociáldemokrata típus tekintetében hipotézisünk leginkább Svédországra érvényes, főként azért, mert a fiatalabb korosztályok körében itt csökkent a leglátványosabban az értéktípusba tartozók aránya. Svédország mellett Hollandiában és Dániában – a szociáldemokrácia korábbi erősségeiben – is számottevő veszteségek mutatkoztak, de leginkább a volt Szovjetunióban, míg (Nyugat-)Németországban a hanyatlás valamelyest kisebb mértékű. Az ellenkező oldalon, azok között az országok között, ahol 1990-ben a szociáldemokrata értékorientáció még vonzó volt a fiatal férfiak számára, dél- és kelet-európai országokat is találtunk (Olaszország, Portugália, talán Spanyolország és (Kelet-)Németország, de különösen Cseh-Szlovákia).

Hipotézisünk második fele az életkor tekintetében kapott alátámasztást (itt a kivételt a szokásosan különleges esetnek számító Lengyelország és Litvánia jelentette). Nem igazolódtott be azonban az egyszerű kelet-nyugat mintakülönbségre alapozott feltételezés. Bár az együththató valóban magas volt a volt Szovjetunió országaiban és alacsony a nyugati katolikus országokban, de alacsony volt a többi kelet-európai országban is, míg magas értéket mutatott a legtöbb protestáns országban. Ez feltehetően azt jelzi, hogy mely országokban vesztek jobban teret a szocialista és a kommunista értékek az elmúlt évtized során. A tényleges veszteség nagyobb volt a korábbi Szovjetunióban, mint a többi kelet-európai országban, s mint a protestáns és ezért inkább szociáldemokrata beállítottságú skandináv országokban.

7. Hipotézis. Azt várjuk, hogy általában a magasabb képzettség és a fiatalabb életkor összefüggései akkor is bizonyos hasonlóságokat fognak mutatni, ha leszámítjuk a fiatalabb korcsoportok eleve magasabb iskolázottságát. Ugyanakkor a generációs ellentétek esetében a helyzet fordított lehet, vagyis az idősek és a magasabb iskolai végzettségűek értékei közelebb állnak egymáshoz. Várhatóan ezt igazolja majd a legtöbb kelet-európai ország, ahol az idősebb nemzedékek jóval lojálisabbak voltak a szocialista rendszerhez, vagy Franciaország vagy Svédország, ahol jelenleg a szociáldemokrácia erősen hanyatlóban van.

Eredmények: Elméleti céljaink szempontjából ez volt elemzésünk egyik legfontosabb része, s rendkívül örültünk a kapott eredményeknek. Először, eltekintve Finnország esetétől, két ország volt, ahol a modernizációs háttérfaktor az életciklusra vonatkoztatva pozitív volt: Nagy-Britannia és Svédország. Svédország esete igazolta várakozásunkat, nevezetesen, hogy a szociáldemokrata értékek ottani je-

lentős térvesztése ellenére az idősebbek értékei – szemben az általános tendenciával – igen közel álltak a magasabb iskolai végzettségűekéhez. Hasonló minta tapasztalható Nagy-Britanniában, ami arra utal, hogy a társadalmi értékrend mélyén egy lehetséges generációs konfliktus rejlik. Ez azért érdekes, mert bár Svédország volt a szociáldemokrácia előfutára, Nagy-Britannia kétszer is a reformáció terjesztésének élén állt (szakítás Rómával a 16. században, s a puritanizmus a 17. században).

Előjelváltás figyelhető meg a korábbi Szovjetunióban, továbbá Bulgáriában, Magyarországon és a korábbi Csehszlovákiában. A balti országokban és Lengyelországban azonban nem volt ilyen előjelváltás, ami arra utal, hogy ahol a szovjet uralom legitimitációja mindig is kétes volt, a rendszer bukása nem vezetett generációs konfliktushoz. Végül ismét Franciaország volt az egyetlen nyugati ország, amely a kelet-európai országokhoz hasonló mintát mutatott. Ez azt bizonyítja, hogy a klasszikus felvilágosodás racionalizmusa éppen a szülőhelyén szorult vissza a magasabb iskolázottságú idősebb generációk szegmensei közé.

Következtetések

A hipotézisek és az eredmények áttekintése után térjünk most rá az általános elméleti kérdésekkel kapcsolatos következtetésekre.

1. Az értékek valóban fontos szerepet játszanak. Saját mintái vannak, amelyek jelentősége, szerepe nem merül ki egyszerűen a gazdasági jólét és más modernizációs vívmányok változásainak egyszerű nyomon követésében. A jóléthez sajátosan kapcsolódó értéktípusok: a „materializmus” (az anyagiakra összpontosító beállítódás) és az általános boldogulás elve között erős korreláció van, de ezek az értékrend legtöbb területén olyan axiális nézetrendszert alkotnak, amelynek keretében az értékrend strukturáló erejeként működnek. A többi jegy közül azok voltak fontos strukturáló tényezők, amelyeket a protestantizmus és a kommunizmus hagyott maga után.

2. A felhozott ellenérvekkel szemben sikerült bizonyítanunk, hogy a kelet-európai országok értékpreferenciái között mutatkozó lényegesebb különbségek nem a politikai és gazdasági fejlődés mintáit követik, hanem két axiális probléma határozza meg őket: egy axiális nézetrendszer fennmaradása, amely a kommunizmus ellen tudott hatni (Lengyelország) és egy állandó kommunizmusellenesség, amely azért volt fenntartható, mert itt a kommunizmust kizárólag külső tényezők hozták létre és nem axiális időszakban (balti országok, különösen Litvánia). A nyugat-európai értékrendeken belül mutatkozó különbségeknek ugyancsak nincs közük a modernizáció vagy a jólét szintbeli különbségeihez. Ezek csupán az axiális problémához kapcsolódnak: a katolikus–protestáns ellentét maradványaihoz, a felvilágosult racionalizmus meglétéhez, s végül a szociáldemokrácia hatásához.

3. Utolsó és leginkább vitatható elméleti elgondolásunk arra vonatkozik, hogy meghatározhatjuk-e korunkat axiális válság időszakaként. Noha ez ellen felhozható, hogy egy ilyen állítást nehéz kérdőíves felmérési módszerekkel alátámasz-

tani, eredményeink mégis azt mutatják, hogy jelenleg egy axiális időszak küszöbén állunk. Adataink szerint valamennyi alapvető axiális nézetrendszer visszavonulóban van, továbbá – elemzésünknek talán ez a legfontosabb eredménye – e hanyatlás éppen az egyes nézetrendszerek erős védőbástyáinál szembetűnő, s gyakran generációs konfliktusok kísérik. Így például a vallásosság mindenütt alacsonyabb szintű a fiatalok, mint az időkörében, és ez sajátos módon elsősorban éppen azokra az országokra, területekre érvényes, ahol a vallásosság még mindig erős. A felvilágosodás ideológiája és racionalitása pedig jelenleg éppen szülőhelyén, Franciaországban van leginkább visszaszorulóban. A szocializmus hivatalos értékrendje a korábbi szocialista Kelet-Európában omlik össze, a szociáldemokráciáé pedig éppen Svédországban. Végül nyílt generációs konfliktusok tapasztalhatók még Angliának, a puritanizmus és a munkásmozgalom szülőhelyének értékrendjében is.

Ez ellen felhozható, hogy ha egyes értékrendek visszaszorulóban vannak, akkor a dolgok természetéből adódóan – és ez elemzési technikáinkból is következik – helyettük más értékeknek kell előtérbe kerülniük. Ezzel kapcsolatban két megjegyzést kell tennünk. (1) Eredményeink azt mutatták, hogy napjainkban valamennyi axiális nézetrendszer együtt hanyatlik, s hogy ez a hanyatlás mindig az adott nézetrendszer korábbi központjában a legerősebb. (2) Eredményeink azt az általános trendet támasztották alá, hogy minden ami ma új, a „poszt”-címkét viseli magán (posztindusztriális, posztmaterialista, posztmodern, posztfordista, posztkommunista stb.). A jelenleg előtérbe kerülő értéktípusok a következők: a „felvilágosodás utáni” (post-Enlightenment), vagyis egy individualisztikus-intellektuális értéktípus, a „posztvallásos” értéktípus, a „posztkommunista materialista” értéktípus és végül az egyszerű hedonizmus.

Korunkat gyakran – és örömmel – jellemzik az ideológia végeként. Úgy tűnik azonban, hogy ezek nem egyszerűen a globális, átfogó, makroszintű ideológiák, amelyek egyszer majd szintén letűnnek, hanem olyan axiális technikák és nézetek, amelyek egykor civilizációnk alapját jelentették és amelyek nem a durkheimi vagy marx-i makrotársadalmi szinteken helyezkedtek el, hanem az egyes szubjektumok szintjén, lelki és szellemi erőt adva az egyénnek a megpróbáltatások idején. Mára ezekből a technikákból csak az individualisztikus racionalizmus és a hedonizmus maradt meg. Az erő és a biztonság forrása az egyénről áttevődött a gazdasági, társadalmi és politikai alrendszerek adottnak tekintett racionalis automatizmusaira. Nyitott kérdés, hogy a jóléti államnak és a vegyes gazdaságnak ezek az automatizmusai vagy (Sismondi kifejezésével élve) „csillapító szereik” („palliatives”) meddig tudják elodázni a közelgő axiális válságot.

A demokratikus átalakulás értékei öt posztkommunista országban*

Erős Ferenc – Murányi István

Számos forrásból – személyes és történelmi tapasztalatból, valamint empirikus kutatásokból – tudjuk, hogy gyors társadalmi változások idején a lélektani tényezők különös jelentőségre tesznek szert. Az utóbbi tíz évben drámai gyorsaságú átalakulások zajlottak le Magyarországon; nem véletlen tehát, hogy a mai magyar társadalom kutatóinak körében mostanában egyre gyakrabban felmerül azoknak a szociálpszichológiai jelenségeknek és folyamatoknak a vizsgálata, amelyek a „kemény” társadalmi, gazdasági és politikai tényezők hatását közvetítik, alakítják és módosítják (vö.: Róbert 1996, Szalai 1997).

A társadalomlélektani kérdésfelvetések egyik jellegzetes típusa abból indul ki, hogy a rendszerváltás, illetve az általa beindított folyamatok rendkívüli mértékben kielezték a társadalmi feszültségeket. A privatizáció, a kapitalista viszonyok egyre erőteljesebb kiépülése, a szociális biztonság csökkenése a leszakadó vagy helyzetüket relatíve romlóként megélő rétegekben nagyfokú elégedetlenséget váltanak ki. Ez megmutatkozik a társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok percepciójának és megítélésének alapvetően negatív mivoltában, a múlt (elsősorban a Kádár-rendszer stabilnak mondott intézményei) iránti nosztalgiában, a pesszimista közhangulatban, a politikai és gazdasági élet intézményei és szereplői iránti nagyfokú bizalmatlanságban. Hosszú távon ez az állapot az anómiás jelenségek elszaporodásához vezet: a lelki betegségek (neurózis, depresszió) járványszerű megjelenéséhez, a társadalom érzelmi elsivárosodásának, elidegenedésének kollektív lelkiállapotaihoz, a különféle deviáns jelenségek egyre nagyobb mérvű elterjedéséhez. Ezek a kérdésfelvetések többnyire abból a – hallgatólagos – előfeltevésből indulnak ki, hogy a társadalomlélektani tényezők hatása elsősorban *szituatív*; a *jelen* frusztrációi, deprivációi, konfliktusai azok, amelyek a pszichológiai reakciókat beindítják.

A társadalomlélektani kérdésfelvetések egy másik jellegzetes típusa inkább a *múlt* determináló hatását hangsúlyozza, abból kiindulva, hogy a modernizáció, a polgárosodás alapján véve pozitív folyamatainak érvényesülését éppen azok a társadalomlélektani tényezők akadályozzák, amelyek a *múlt örökségét* képezik: az évtizedek vagy akár évszázadok során kialakult attitűdök, előítéletek, mentalitások, szocializációs minták továbbélése, a konfliktusmegoldási stratégiák hiánya, a „tanult tehetetlenség”, a demokratikus tapasztalatok és magatartásminták hiánya,

*A kutatást a CEU Research Support Scheme támogatásával végeztük. Erős Ferenc köszönetét fejezi ki a Collegium Budapestnek, amelynek az 1995–96-os akadémiai évben ösztöndíjasa volt.

a tekintélyelvűség mind-mind olyan társadalomlélektani tényezők, amelyek betonkeménységgel állnak szemben a változásokkal, a változtatás iránti igényekkel.

Bár mindkét típusú kérdésselvetés jogosnak látszik, releváns, perdöntő kutatások híján nehéz eldönteni, melyikben van több igazság. Az ilyen kutatások hiánya tág lehetőséget ad szubjektív, önkényes értelmezéseknek is. Az egyik – pesszimista – szélsőség szerint a magyar társadalom jelenlegi állapotára az anómikus, patológikus vonások túlsúlya jellemző, míg a másik – optimista – felfogás szerint a gazdasági helyzet, az életkörülmények várható javulása, az európai integráció stb. fokozatosan megszünteti majd a még kétségtelenül meglévő társadalomlélektani zavarokat.

Kutatások a demokrácia szociális reprezentációjáról

A rendszerváltás következtében felmerülő társadalomlélektani problémák empirikus vizsgálatát és értelmezését tűzte ki célul az a kutatás, amelyet 1994 és 1996 között végeztünk a Közép-Európai Egyetem kutatástámogatási programjának keretében* öt közép- és kelet-európai országban: Bulgáriában, a Cseh Köztársaságban, Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában. A kutatás középpontjában a demokrácia fogalmának mindennapi értelmezése – szociális reprezentációja – állt. Arra kerestünk választ, hogy ezen országok polgárai miként látják a demokratikus átalakulás folyamatát; hogyan gondolkodnak a demokráciáról és annak különböző aspektusairól; milyen értékeket tulajdonítanak a demokráciának; mindennapi tapasztalataikban hogyan jelenik meg a demokratikus rendszer a maga konkrét működésében, struktúrájával, intézményeivel. A vizsgálat alapját egy olyan – 35 politikai fogalomból álló – szó-lista** képezte, amelyre a megkérdezettek „szabadon asszociáltak”, azaz mindegyik fogalomról leírták az első eszükbe jutót. Egyszermind arra kértük válaszadóinkat, hogy próbálják meghatározni: az adott politikai fogalmak mennyiben segítenek abban, hogy megmagyarázzák a „demokrácia” szó jelentését. A kérdőív kérdéseket tartalmazott továbbá arról, hogy a megkérdezettek hogyan értékelik személyes életkörülményeiket, országuk társadalmi és politikai helyzetét, illetve a kérdezést megelőző három évben végbement változásokat. A kérdőíves vizsgálatban mind az öt országból 300–300 fő vett részt. A minta összetétele a következő volt: egyenlő arányban szerepeltek benne férfiak és nők, fiatalok (18 és 23 év közöttiek) és idősebbek (40–45 év közöttiek), alacsonyabb iskolai végzettségűek (érettségi nélkül), és magasabb végzettségűek

*RSS 850/94. számú projekt: Conversion to Democratic Thinking in Central and Eastern Europe. Résztvevők: Erős Ferenc (Budapest), Pawel Boski (Varsó), Jana Plichtová (Pozsony), Velina Topalova (Szófia), Mojmir Tyrlik (Brno).

**A 35 fogalom a következő volt: POLITIKAI PÁRTOK, KÖZVÉLEMÉNY, PÉNZ, VALLÁS, KAPITALIZMUS, PRIVATIZÁCIÓ, KISEBBSÉGI JOGOK, PARLAMENT, ÖNKORMÁNYZAT, IGAZSÁG, GAZDAGSÁG, PIACGAZDASÁG, SZOCIALIZMUS, NEMZET, KORMÁNY, ALKOTMÁNY, MAGÁNVÁLLALKOZÁS, HASZON, AZ EGYÉN, MAGÁNÉLET, SZEMÉLYES FELELŐSÉG, AZ ÁLLAM, ÖNÉRDEK, DEMOKRÁCIA, SZEMÉLYES BIZTONSÁG, TESTVÉRSÉG, SZABADSÁG, SZEGÉNYSÉG, EGYENLŐSÉG, KÖZÉRDEK, IDEOLÓGIA, ELLENZÉK, TÖRVÉNYSÉG, EMBERI JOGOK, DIKTATÚRA.

(legalább érettségivel). A kérdőíves vizsgálatot egy mélyinterjú vizsgálat egészítette ki, amelyben az interjúalanyok szabadon beszélhettek arról, mit értenek demokrácián, hogyan látják saját hazájukban a demokrácia helyzetét és általában az átmenet problémáit. A mélyinterjú vizsgálatban országonként 56 alany vett részt, a minta összetétele szocio-demográfiai szempontból megegyezett a kérdőíves vizsgálat minta-összetételével. Az öt közép- és kelet-európai országra kiterjedő kutatás egy korábbi vizsgálatához kapcsolódott, amelynek során 1992 és 1996 között hasonló kérdéssel és hasonló módszerekkel kutattuk a demokrácia szociális reprezentációját „kelet-nyugati” összehasonlításban (bolgár, lengyel, magyar, szlovák, illetve angliai, francia és skóciai mintával).*

Ebben a tanulmányban a közép- és kelet-európai vizsgálat néhány előzetes eredményét mutatjuk be (az adatok feldolgozása és értelmezése jelenleg is tart).

Vélemények az anyagi helyzetről és a társadalom állapotáról

Felmérésünk adatai szerint az adatfelvételt megelőző három évben az országukban bekövetkezett változásokat a csehek tartották kiemelkedően pozitívnak (41%). A társadalom állapotát globálisan minősítő „javult”, vagy „jelentősen javult” választ legkisebb arányban a magyarok adták (13%), míg a másik három országban ez az arány közel azonos (20–22%). A változatlanságot a magyarok jelölték legkisebb arányban (8%), ennél lényegesen magasabb azoknak a cseh és lengyel válaszadóknak a száma, akik a változatlanságra „szavaztak” (25%), de ez a válasz a szlovákoknál (18%) és a bolgároknál (17%) is nagyobb arányban fordult elő, mint a magyaroknál. A társadalom állapotának változását rossznak, vagy jelentősen rossznak tartók aránya a magyarok esetében a legnagyobb (69%), de a szlovákok (62%), a bolgárok (61%), és a lengyelek (55%) többsége is inkább kritikus e tekintetben. Legkevésbé a csehek jellemzi a közelmúlt társadalmi változásainak negatív megítélése (34%) (lásd a 84. oldalon a legfelső táblázatot).

Az interjúk során – a cseh válaszadók kivételével – a legnagyobb társadalmi problémaként minden országban a gazdasági nehézségeket említették. A társadalmi gondok jellemzésénél a bolgár interjúk többségében gazdasági és szociális problémák (elszegényedés, éhezés, magas megélhetési költségek, továbbá a munkanélküliség és a társadalmi különbségek növekedése) szerepeltek. A szlovák válaszadók is elsősorban a gazdasági problémákat említették a társadalom jelenlegi állapotának jellemzése során. E problémák közül leggyakrabban a recessziót, a keresetek csökkenését, a munkanélküliséget, a rosszul működő gazdasági szabályozókat említették. A magyar interjúk során a válaszadók több mint háromnegyede számolt be frusztrációt és depressziót is okozó anyagi problémákról. Az áremelkedés, az

*Az „Individualism in a Period of Rapid Political and Economic Change” című kutatást a nagybritanniai Economic and Social Research Council támogatta (grant no. R00234766); a kutatás vezetői Robert Farr és Ivana Marková voltak (London School of Economics and Political Science, illetve University of Stirling, Skócia).

infláció és a munkanélküliség mellett gyakran szóba hozták a feketegazdaságot, a korrupciót is. A lengyel interjúkban a társadalmi élet problémáira vonatkozó kérdésekre adott válaszok ugyancsak egyértelműen a gazdaság helyzetéhez kapcsolódtak. A lengyel interjúalanyok több mint egynegyede említette a megélhetési költségek emelkedését, a munkanélküliséget és a munkanélküliségtől való féltelmet, a nyugdíjasok és egyedülállók helyzetét, valamint az egészségügyi szolgáltatások árának drasztikus emelkedését.

Ami jelenlegi anyagi helyzetüket illeti, ezzel leginkább a csehek, legkevésbé a bolgárok elégedettek: a cseh megkérdezettek 69%-a, a bolgárok 31%-a elfogadhatónak vagy nagyon jónak értékelte anyagi helyzetét. A másik három országban kapott szavalékarányok között nincs jelentős különbség (47–53%) (lásd a 84. oldalon felülről a második táblázatot).

A két táblázatból az is leolvasható, hogy eltérés van a személyes és a társadalmi helyzet percepciója között: a megkérdezettek (a bolgárok kivételével) tendenciósan negatívabban ítélik meg általában a társadalom állapotát, mint saját személyes helyzetük alakulását. Ez a diszkrépancia a kétféle szubjektív megítélés között a cseh megkérdezettek körében a legkisebb.

Felmérésünk adatai szerint a lengyel megkérdezettek bízhatnak leginkább személyes és családi anyagi helyzetük – jelenlegihez viszonyított – pozitív változásában: 54%-uk szerint jobban, vagy sokkal jobban fog alakulni egyéni és családi anyagi helyzetük az elkövetkező három évben. Az ebből a szempontból optimisták aránya még a bolgároknál is jelentős (46%), a magyarok és a csehek közel azonos (35 illetve 31%), de az előző két országtól lényegesen kisebb arányban bizakodók. Legkevésbé a szlovák megkérdezettek (19%) vélik úgy, hogy jobb, vagy sokkal jobb lesz anyagi helyzetük. Az anyagi helyzet jövőbeni változatlansága a cseheket (55%) és a szlovákokat (54%) jellemzi leginkább, a magyarokat (29%) és a lengyeleket (30%) legkevésbé. A magyarok vélik legnagyobb arányban (36%), hogy anyagi helyzetük rosszabb vagy sokkal rosszabb lesz a közeljövőben, míg a lengyelek, a csehek és a bolgárok közel azonos arányban (12–15%) (lásd a 84. oldalon felülről a harmadik táblázatot).

Adatainkat vizsgálva világosan kiderül, hogy az általános „társadalmi pesszimizmus” a cseh megkérdezettekénél a legalacsonyabb, s mint láttuk, náluk a legkisebb az eltérés az egyéni és a társadalmi körülmények szubjektív megítélése tekintetében. A továbbiakban kialakítottunk egy olyan változót, amely egyfajta „optimista–pesszimista” jövőkép-dimenzió feltárását teszi lehetővé. „Optimista” illetve „pesszimista” kategóriába azokat a válaszadókat soroltuk, akik jelenlegi anyagi helyzetük megítélésétől függetlenül várható jövőbeni helyzetüket jobbnak, illetve rosszabbnak ítélik. Ha a válaszadó változatlannak tartja három év múlva elképzelt anyagi helyzetét, akkor a jelenlegi pozícióval elégedettek az „optimista”, az elégedetleneket pedig a „pesszimista” kategóriába soroltuk.

A fentiek alapján kialakított optimista–pesszimista kategóriába tartozás alapján a csehek (72%) és a lengyelek (71%) a leginkább bizakodóak, míg a szlovákok (41%) és a magyarok (47%) között vannak a legkevésbé olyanok, akiket a jelenlegi anyagi helyzetükhöz viszonyított jövőbeni optimizmus jellemezne (lásd a 84. oldalon a legelső táblázatot).

A közelmúlt értékelése

Vizsgálatunkban a megkérdezettek 17 szempont alapján értékelték az adatfelvételt megelőző három év során lezajlott társadalmi és politikai változásokat.

A válaszok átlagértéke egyértelműen azt mutatja, hogy a 17 szempont alapján messze a cseh válaszadók értékelték leginkább pozitív változásokat az elmúlt három évben: „a környezet állapota”, „a közbiztonság helyzete” és „a gazdasági élet tisztasága” szempontok kivételével minden dimenzióban tapasztaltak kisebb-nagyobb mértékű javulást (3.00 feletti átlagpontok – lásd a 85. oldalon lévő táblázatot). A közelmúlt társadalmi változásainak megítélésében a magyarok és a bolgárok bizonyultak a legkritikusabbaknak. Mindkettőnél 5–5 olyan szempont található, amelynél a válaszok átlaga a 2.00 érték („rosszabb lett”) alatt maradt. A negatív megítélés elsősorban a gazdasági élet jellemzőire vonatkozott („életszínvonal”, „a gazdaság helyzete”, „a gazdasági élet tisztasága”), de a két országban élők biztonságérzete (a „közbiztonság helyzete”) is jelentősen romlott. A közbiztonság rossz minősítése egységesen jellemzi a régiót, ez az egyetlen szempont, melynek átlagértéke minden országban a „rosszabb lett” átlagnál is alacsonyabb.

Mind az öt ország megkérdezettjei – ezen belül különösen a csehek – a szólásszabadság területén és az ezzel szorosan összefüggő médiumok működésében lezajlott változásokat tartják a legkedvezőbbnek. Adataink szerint a régió minden országában pozitívan ítélik meg (3.00 feletti átlagpontok) „az információáramlás szabadsága”, a „szólásszabadság” és „a tömegközlelési eszközök színvonala” szempontok alakulását.

A tizenhét értékelő szempont bevonásával elvégzett főkomponens-analízis eredménye alapján az elmúlt három év változásainak megítélése négy faktorba szerveződött. A továbbiakban GAZDASÁGPOLITIKA faktornak nevezett vélemény típus a gazdaság („a gazdaság helyzete”, „a gazdasági élet tisztasága”, „életszínvonal”, „a politikai stabilitás”, „a munkalehetőségek alakulása”) mellett a kormányzat („a kormányzat problémamegoldó képessége”) és a társadalmi jövőkép („a jövőbe vetett bizalom”) együttes megítélését tartalmazza. Az INFORMÁCIÓSZABADSÁG faktor a szólásszabadságról és a tömegközlelési eszközökről alkotott véleményeket, a HUMÁN INFRASTRUKTÚRA faktor az oktatás és az egészségügy, valamint a közbiztonság helyzetének minősítését fejezi ki. Három, tartalmilag csak a közösséghez kapcsolódó szempont egybetartozását reprezentálja a KÖZÖSSÉGI ÉLET faktor, ahová a faktoranalízis alapján az állampolgárok politikai aktivitásával, az emberek közötti szolidaritással és a szociálpolitikával kapcsolatos vélemények kerültek össze (lásd a 86. oldalon lévő felső táblázatot).

A régió átlagához viszonyítva, az elmúlt három év változásait gazdasági-politikai szempontból csak a csehek értékelték pozitívan, a magyarok és a bolgárok véleménye ebben a dimenzióban negatív. A szólásszabadság és a média színvonalában bekövetkezett változásokat a lengyelek és a bolgárok az átlagosnál kedvezőbbnek, a magyarok és a szlovákok kedvezőtlenebbnek tartják, a cseh értékek az öt ország átlagértékei körüliek. Az oktatási és egészségügyi intézményrendszert és a közbiztonságot minősítő pozitív vélemény elsősorban a csehek jellemzi, de a magyarok

átlagos is inkább kedvező véleményt jelez. Az életminőség lényeges, leginkább intézményi feltételrendszerének kritikája a lengyeleket és a bolgárokat jellemzi. A demokratikus politikai közélet két jellemzőjét és a szociálpolitikát tartalmazó véleménydimenzió (KÖZÖSSÉGI ÉLET faktor) az átlagosnál jobban csak a magyarokra jellemző, míg a lengyelek és a szlovákok társadalmuk közelmúltjának értékelésében ebből a szempontból az öt ország átlagánál kritikusabbak (lásd a 86. oldalon lévő alsó táblázatot).

A demokrácia értelmezése

Az interjúk tanúsága szerint a demokrácia fogalmát a vizsgálatba bevont országokban igen sokféleképpen értelmezik az emberek. Ugyanakkor világosan kirajzolódott a demokrácia értékelésének két fő dimenziója: egy „jó–rossz” dimenzió, illetve egy összehasonlító dimenzió (a jelenlegi és a régebbi rendszer összehasonlítása a demokrácia mértéke szempontjából).

A bolgár megkérdezettek a nem demokratikus társadalmat többnyire mint diktatúrát és totalitarizmust (fasizmus, kommunizmus, a rendszerváltás előtti Bulgária) határozták meg. A demokrácia jövőjét tekintve a bolgár interjúalanyok körében a kiábrándulás és a pesszimizmus volt az uralkodó. A válaszadók többsége nem remél pozitív változást, de a demokrácia hiányát veszélyesnek tartja. A demokrácia problémáiról szkeptikusan nyilatkoznak („rossz rendszer, de nem létezik nála jobb”), ugyanakkor sokan említik a felkészületlenséget, a demokratikus kultúra és ismeretek hiányát, s többen a demokrácia létezését is megkérdőjelezzik a rendszerváltás utáni Bulgáriában.

A demokrácia előnyeként a szlovák válaszadók többsége pozitív individualista érveket sorolt fel (az egyéni vélemény és önmegvalósítás szabadsága, részvételi lehetőség a döntéshozatalban). A demokrácia hátrányait említő szlovák válaszadók több csoportba sorolhatók. Az egyik érvelési típus a jogos kisebbségi véleményeket mellőző többségi választási rendszert, a másik ennek egyik következményét, a lassú és bonyolult döntési folyamatot hangsúlyozta. A harmadik típusú kritika középpontjában az individualizmus és a professzionalizmus áll: eszerint a demokrácia indokolatlan előnyt nyújt a túlzottan önérvényesítő, ügyes embereknek. A negyedik kritikátípus a szabadság túlzott, korlátok nélküli érvényesülésére vonatkozik. Ezen érveléstípus szerint közvetlen kapcsolat van a bűnözés, a különféle devianciák (drogfogyasztás, alkoholizmus stb.) és a szabadság között. A demokrácia jövőjének megítélése a szlovák interjúkban is ellentmondásos. Néhányan a változatlanúságot, illetve a pozitív változásokat hangsúlyozták, de a többség pesszimista, a bizalomhiány miatt nem hisz a demokratikus folyamatok kontinuitásában. A demokrácia veszélyeit a szlovák válaszadók nagyobbik része a kormányzattal szembeni kritikaként fogalmazta meg. A kormányzat nem tiszteli a demokratikus intézményeket, korlátozza a magyar nyelv használatát, a kormánnyal szemben megnyilvánuló kritikát pedig igyekszik visszafogni. A második típus a közhatalmi és igazságszolgáltatási intézményeket (rendőrség, bíróság), valamint a köztisztvis-

selőket jellemző korrupció, a harmadik a manipulált nyilvánosság és a politikai propaganda bírálata tartalmazza. Az igazságos verseny feltételeit nem biztosító gazdasági törvényeket többen ugyancsak a demokrácia veszélyeként említették. A demokráciára vonatkozó pozitív szlovák tapasztalatok leginkább az egyéni szabadsággal vannak kapcsolatban (önmegvalósítás, az információk hozzáférhetősége, külföldi tanulási és utazási lehetőségek). A negatívumok között leggyakrabban a hivatalok működésének zavarait, a vezetők nem rokonszenves stílusát, alkalmatlanságát említik.

A magyar interjúkból leszűrhető általános tapasztalatok sok tekintetben megegyeznek a szlovák interjúkéval. A magyar interjúalanyok többsége a demokrácia előnyeként a szabadság valamilyen formáját (szólásszabadság, szabad választások, az utazás szabadsága) nevezte meg. A demokrácia hátrányait a magyarok több mint fele említette valamilyen formában. Ezek a válaszok az agresszivitás, a szélsőséges nézetek és a társadalmat általában jellemző irigység megjelenését, valamint az erkölcsi önkontrollnak és a megfelelő szabályoknak a hiányát hangsúlyozták. A demokrácia „mennyiségi” szempontból való megítélésére a válaszadók fele nem is vállalkozott. A demokrácia intézményeinek nem kielégítő működésével kapcsolatban a válaszolók többsége a demokratikus tradíciók hiányára, a politikusok felkészületlenségére és a gazdasági recesszióra hivatkozott.

A demokrácia fogalmának magyarázatához felkínált különféle politikai fogalmakat (33-t a 35 közül, amelyekre asszociációkat kértünk) a válaszok átlaga alapján rangsoroltuk. Az így kialakult rangsorok azt mutatják, hogy az egyes országok nem térnek el lényegesen egymástól (lásd a 87. oldalon lévő táblázatot). A demokrácia értelmezése szempontjából legfontosabbnak tartott nyolc politikai fogalom közül öt (SZABADSÁG, EMBERI JOGOK, TÖRVÉNYESSÉG, ALKOTMÁNY, IGAZSÁG) mindegyik országban azonos. A megkérdezettek demokráciafelfogását tehát – mind az öt országban – a demokrácia jogi aspektusának hangsúlyozása jellemzi. Erre utal az is, hogy a rangsor első negyedében három ország esetében is megjelenik a KISEBBSÉGI JOGOK kifejezés (Csehország, Lengyelország, Szlovákia). A jogi kifejezésekhez szorosan kapcsolódik a SZABADSÁG fogalma: a cseh megkérdezettek kivételével minden országban a SZABADSÁG kifejezés volt a rangsor legelején.

A szabadság fogalmának a demokrácia értelmezésében játszott kiemelkedő szerepét az interjúk és az asszociációk is alátámasztják. A cseh interjúalanyok többsége a demokrácia fogalmát kapcsolatba hozta a szabadsággal, vagy annak valamilyen konkrét formájával (vallásszabadság, szólásszabadság, a vállalkozás szabadsága). A válaszadók 40%-a kiemelte a személyes döntési lehetőségek szabadságát. A bolgároknál a demokratikus társadalom elsősorban a szabadság biztosítékaként jelent meg (szólásszabadság, a cselekvés szabadsága, önmegvalósítás). A második leggyakrabban előforduló kategóriában a demokrácia jogi garanciaként, a harmadikban mint a prosperáló gazdaság működési kerete (magas életszínvonal, biztos munka) tűnt fel. A szlovák és a magyar válaszadók demokráciaértelmezését több kategória köré csoportosíthatjuk. A többség a jelenlegi rendszert hasonlítja össze a korábbi rezsimmel, közülük néhányan a szocializmus előnyeit említették (a foglalkoztatás biztonsága, alacsony megélhetési költségek, minimális gazdasági és tár-

sadalmi státusbeli különbségek). A második válaszkategória az alkotmányossággal – különösen a jog előtti egyenlőséggel –, míg a harmadik a vélemények pluralitásával és toleranciájával állt kapcsolatban. Mindezekről eltér az a demokráciaértelmezés, amely a politikai hatalomtól való függetlenséget, illetve a kisebbségben lévők iránti méltányosságot, szolidaritást hangsúlyozta.

A DEMOKRÁCIA fogalmára – a lengyel megkérdezettek kivételével – a *szabadság* szó volt a leggyakoribb asszociáció. A lengyeleknél a leggyakrabban asszociált fogalmak (*választások, rendszer, hatalom*) a demokrácia fogalmának erőteljes politikai tartalmát jelzik. A demokrácia hiányára utaló asszociációk gyakran fordulnak elő a csehek és a magyarok esetében, míg a káoszra, anarchiára utaló asszociációk a bolgárok és a lengyelek között bukkannak fel nagy gyakorisággal. Bizonyára az iskolai történelemtanítás erős hatását jelzi, hogy a magyar megkérdezettek körében gyakran fordult elő az *Athén* szó mint asszociáció. Feltűnő, hogy a DEMOKRÁCIA-fogalomra adott asszociációk között csak a magyaroknál fordul elő viszonylag nagy gyakorisággal (tíznel többször) az *egyenlőség* szó. A SZABADSÁG-fogalomra a leggyakrabban megjelenő asszociáció – a lengyelek kivételével – a *demokrácia* szó volt. A szabadság szinonim megfogalmazásai (*szabadnak lenni, függetlenség* stb.) szintén gyakoriak, megint csak a lengyelek kivételével. Feltűnő, hogy csak a magyar és a lengyel válaszadóknál fordult elő, hogy a SZABADSÁG fogalmával kapcsolatban gyakran bukkantak fel emocionális jelentéstartalmú szavak (például *szerelem, boldogság*). A közismert Petőfi-vers (*Szabadság, szerelem*) jelenléte a kollektív reprezentációkban nyilván megmagyarázza a magyar válaszadóknál megjelenő *szerelem* szót mint gyakori asszociációt. Vélhetően történelmi okok magyarázzák, hogy a lengyeleknél gyakran fordult elő az *elnyomás* szó is mint asszociáció.

A demokrácia értelmezésének szempontjából releváns fogalmak rangsorának utolsó negyedében három olyan fogalom van, amely mindegyik almintában megjelenik: DIKTATÚRA, SZOCIALIZMUS és IDEOLÓGIA. A DIKTATÚRA és a SZOCIALIZMUS elutasítása – kevéssé meglepő módon – egységesen jellemzi mindegyik almintát. A régi rendszerhez kapcsolódó fogalmak mellett a rangsorban alacsony pontszámmal szerepelnek a rendszerváltást követő időszakhoz kapcsolódó gazdasági-utilitarista fogalmak (GAZDAGSÁG, HASZON, PÉNZ), sőt maga a KAPITALIZMUS is. A harmadik leginkább elutasított fogalom a régió szekularizáltságára enged következtetni: a VALLÁS kifejezés a rangsor utolsó negyedében szerepel valamennyi almintában.

Az egyes alminták között nincs lényeges eltérés a demokrácia fogalmából kizárt (a négyfokozatú skálán 2.50 alatti átlagértékű) kifejezések számát tekintve: minimálisan 7, maximálisan 10. Ha a 2.50-es átlagnál magasabb pontszámot elért fogalmakat a demokrácia lényeges pozitív tartalmi összetevőiként értelmezzük, akkor azt láthatjuk, hogy a csehek és a szlovákok demokráciaképe jelentősen „nyitottabb” a másik három ország megkérdezettjeinek demokráciaképénél: míg a cseh válaszadók 21 és a szlovákok 19 fogalmat értékelték pozitívan, addig a lengyelek és a bolgárok 11–11-et, a magyarok pedig 10-et.

A 33 fogalom értékelésének változóival elvégzett főkomponens-analízis (vari-

max rotálás, magyarázott variancia 57%) eredménye alapján 8, aránylag jól értelmezhető faktort kaptunk (lásd a 88. oldalon lévő táblázatot). A magyarázott variancia legnagyobb részét lefedő első faktor (FAKT 1) főkomponensbe a politikai intézményrendszerre utaló fogalmak (POLITIKAI PÁRTOK, PARLAMENT, ÖNKORMÁNYZAT, ELLENZÉK), továbbá ugyancsak a politikai intézmények és mechanizmusok szférájához közeli kifejezések (KÖZVÉLEMÉNY, KISEBBSÉGI JOGOK) tartoznak.

Itt érdemes megjegyeznünk, hogy az ELLENZÉK fogalomra adott asszociációk nagyon hasonlóak voltak mind az öt országban. Általában valamely ellenzéki párt-ra vagy annak vezetőire (például Magyarországon Torgyánra, Csehországban Zemanra) utaltak, vagy egyszerűen valamilyen tautologikus kifejezéssel (ellenzék = valaminek az ellentéte) válaszoltak. A csehek, a magyarok és a szlovákok asszociációi gyakran az ellenzék szükségességére utaltak (*fontos, nélkülözhetetlen*). A bolgárok, a lengyelek és a magyarok gyakran adtak konfrontációra utaló asszociációkat is (például *harc, nézeteltérés, vita*).

A második főkomponens (FAKT 2) a kapitalista gazdasági rendszert kifejező fogalmak mellett (PIACGAZDASÁG, MAGÁNVÁLLALKOZÁS, HASZON, PRIVATIZÁCIÓ) a KAPITALIZMUS-t magát is tartalmazta. A MAGÁNVÁLLALKOZÁS fogalomra adott asszociációk ugyancsak nagyon hasonlóak mind az öt országban, s ezek igen gyakran rokon értelmű, vagy a gazdasághoz valamilyen kapcsolódó szavak voltak (például *profit, pénz, üzlet, vagyon*). Csak a szlovákoknál fordultak elő nagyobb gyakorisággal egyéb asszociált szavak is (például *munka, kockázat, lehetőség*).

A harmadik faktor (FAKT 3) a jogi kifejezések mellett (EMBERI JOGOK, TÖRVÉNYESSÉG, ALKOTMÁNY, IGAZSÁG) a SZABADSÁG terminust is tartalmazza. A TÖRVÉNYESSÉG fogalmára adott asszociációk többsége mind az öt országban a jogi intézményekre, alapelvekre és garanciákra utal. Némiképp meglepő, hogy a csehek esetében a leggyakrabban előforduló asszociáció a *nincs szó*. Szintén figyelemre méltó, hogy a bolgár és a lengyel almintában igen gyakori a *rendőrség szó* mint asszociáció. A *demokrácia szó*, mint a TÖRVÉNYESSÉG szóra adott asszociáció csak a bolgár almintában fordult elő. Az EMBERI JOGOK terminusra – a lengyelek kivételével – minden országban gyakran asszociáltak a *szabadság* szót. Bulgária kivételével minden országban gyakran fordultak elő az emberi jogok hiányára utaló asszociációk. Az emberi jogokkal kapcsolatban a magyar és a cseh megkérdezettek gyakran asszociáltak valamilyen szervezetre vagy mozgalomra is (*ENSZ, Charta 77*).

A negyedik főkomponens (FAKT 4) az individuális-személyes dimenzióba sorolható fogalmak szoros összetartozását mutatja (MAGÁNÉLET, SZEMÉLYES FELELŐSSÉG, EGYÉN, MAGÁNÉRDEK, SZEMÉLYES BIZTONSÁG). Az EGYÉN-fogalomra – a lengyelek kivételével – a legtöbb megkérdezett valamilyen rokon értelmű kifejezést társított (például *én, személy, személyiség*). A szlovák és a cseh válaszadók mellett a lengyelek említették nagy számban az egyén „jelentéktelenségét” (*semmi, zéró*). Ugyancsak a szlovákokra, a csehekre és a lengyelekre jellemző, hogy gyakran társítottak az EGYÉN fogalmához magányossággal kapcsolatos szavakat (*egyedüllet, magány, elhanyagoltság*). Érdekes módon, a bolgár és a magyar al-

mintában az EGYÉN fogalmára adott asszociációk között a jelentéktelenségre és a magányosságra vonatkozó kifejezések nem fordultak elő, viszont gyakran előfordult a *szabadság* szó mint asszociáció. A SZEMÉLYES FELELŐSSÉG fogalmára a bolgárok kizárólag az erkölcsi kötelességre utaló szavakkal (*kötelesség, erkölcs, lelkiismeret*) asszociáltak. A másik négy országban viszont a SZEMÉLYES FELELŐSSÉG fogalmához leginkább a *szükséges* szó asszociálódik. A *munka* szó mint asszociáció a csehekre és a szlovákokra jellemző, míg a személyes felelősség hiányára utaló kifejezések leginkább a magyar megkérdoztetek asszociációi között fordultak elő. A SZEMÉLYES BIZTONSÁG fogalmára adott asszociációk között mindegyik országban gyakran fordult elő a *rendőrség* szó, és nagyszámú asszociált szó vonatkozott az önvédelem eszközeire (*fegyverek, testőr*), illetve a biztonság alacsony szintjére, a félelemre (*rossz, veszély, nincs* stb.).

A francia forradalom hármias jelszavából kettő (EGYENLŐSÉG, TESTVÉRISÉG) és a szintén egalitáriánus jelentésű KÖZÉRDEK kifejezés került az ötödik faktorba (FAKT 5). Az EGYENLŐSÉG fogalmára adott asszociációk között az egyenlőség hiányára utaló szavak (*nincs, nem létezik*) valamennyi országban előfordultak. A lengyelek kivételével a francia forradalom másik jelszava, a *testvériség* mint asszociáció ugyancsak felbukkant mindegyik ország megkérdoztetjeinél. A harmadik forradalmi jelszó, a *szabadság* mint az EGYENLŐSÉG fogalmára adott asszociáció csak a cseh almintában szerepelt, míg a korábbi politikai rendszerre utaló szavakat (*szocializmus, kommunizmus*) csak a bolgárok és a lengyelek társítottak feltűnő gyakorisággal.

A hatodik faktorba (FAKT 6) tartozó fogalmak (ÁLLAM, NEMZET, KORMÁNY) a demokrácia értelmezésének hatalmi és kollektív aspektusaira utalnak. Az ÁLLAM terminushoz a szlovák, a bolgár és a lengyel megkérdoztetek inkább a tágabb közösségre utaló szavakat társították (*nemzet, közösség, emberek, társadalom, stb.*). A cseh és a szlovák válaszadók leggyakrabban saját országuk nevét asszociálták az ÁLLAM fogalmához. A magyar válaszadóknál a legszegényebb e fogalom asszociációs mezője, ők leggyakrabban a *hatalom* szót társították az ÁLLAM fogalmához.

Az utilitarista dimenzióhoz kapcsolható két fogalom (PÉNZ, GAZDAGSÁG) mellé – némileg meglepő módon – a VALLÁS fogalma kapcsolódott a hetedik faktorban (FAKT 7).

A minden almintában egyaránt elutasított kifejezések (DIKTATÚRA, SZOCIALIZMUS, IDEOLÓGIA) egy faktorba tartozása (FAKT 8) azt mutatja, hogy a letűnt kurzus ideológiai és diktatórikus vonásai a demokrácia értelmezésének negatív pólusát képviselik.

Az elsődleges főkomponensek bevonásával elvégzett újabb főkomponens-analízis alapján öt, szintén jól értelmezhető faktort kaptunk (a magyarázott varianciához 62.5%) (lásd a 89. oldalon lévő felső táblázatot). Az elsődleges főkomponens-analízis két faktora továbbra is elkülönült, ezeket POLITIKA-, illetve JOG-faktornak neveztük el. Az utilitarista, pénzközpontú, de a VALLÁS fogalmát is tartalmazó faktor (az elsődleges analízisben FAKT 7) preferálása a személyes-individuális aspektusok (FAKT 4) elutasításával kapcsolódott össze. Ez a meglehetősen ambiva-

lens típus olyan demokráciaértelmezést jelenthet, amelyben az anyagi elemek preferálása egyfajta személytelen, az egyéni értékeket és törekvéseket háttérbe szorító felfogással párosul (ezt PÉNZ-faktornak neveztük a másodlagos főkomponens-analízisben). A másodlagos analízisben NEMZETGAZDASÁG-nak nevezett faktorba tartozó két elsődleges főkomponens alapján e másodlagos faktor olyan demokráciaértelmezési típust képvisel, amelyben az állami és nemzeti keretek összekapcsolódnak a kapitalista gazdaság makroszintű működésével. A másodlagos elemzés ötödik faktorában (DIKTATÚRA) a szocializmust, a diktatúrát és az ideológiát együttesen tartalmazó elsődleges faktor (FAKT 8) preferálása és az egalitáriánus, közönségi jellemzőket tartalmazó elsődleges faktor (FAKT 5) elutasítása szerepel.

Következtetések

A további elemzés alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy megkérdozettjeink demokráciaértelmezése országoként eltérő típusba szerveződik. Bár a fogalmak egyszerű rangsorolásánál az egyes országok között viszonylag kevés különbséget találunk, vagyis a preferenciák és elutasítások az öt országban meglehetősen homogén képet mutatnak, a másodlagos főkomponens-analízis alapján sajátos típusokba szerveződő értelmezési minták már jelentősen eltérnek az öt országban. A demokrácia fogalmi összetevőinek tehát nem annyira az intenzitásában, mint inkább szerveződésében, illetve jellemző típusaiban van a különbség az egyes országok között.

Az adatok alapján (lásd a 89. oldalon lévő alsó táblázatot) kitűnik, hogy a magyar megkérdozettek a NEMZETGAZDASÁG- és a JOG-típusú demokráciaértelmezést az átlagnál kevésbé vallják magukénak, a többi típus a régió átlagának megfelelően jellemző rájuk. A csehek – a magyarokkal ellentétben – a NEMZETGAZDASÁG és a JOG értelmezési típus az átlagnál erősebben jellemzi, de leginkább a politikai dimenzió (POLITIKA-faktor) preferálásában térnek el az öt ország átlagától, s ezt egészíti ki az ambivalens PÉNZ-faktor elutasítása. A lengyelek csak abban hasonlítanak a csehekhez, hogy szintén az átlagnál nagyobb mértékben jellemző rájuk a NEMZETGAZDASÁG-típus, ez azonban a PÉNZ-faktor támogatásával és a POLITIKA-faktossal jellemezhető értelmezési típus elutasításával párosul. A szlovákok két demokráciaértelmezési típusban térnek el a régió átlagától: a PÉNZ- és a POLITIKA-faktor preferálása náluk magasabb az átlagnál. A bolgár megkérdozeteket egyetlen típus sem jellemzi jobban az átlagnál, ugyanakkor három értelmezési típus – a PÉNZ, a NEMZETGAZDASÁG és a POLITIKA – az átlagnál kevésbé jellemző rájuk. Figyelemre méltó, hogy a valamennyi országban a rangsor élén álló fogalmakat (EMBERI JOGOK, TÖRVÉNYESSÉG, SZABADSÁG, IGAZSÁG) magában foglaló JOG-faktor átlaga csak a cseheknél nagyobb az átlagnál.

Vizsgálatunk eddigi adatai megerősíteni látszanak azokat az eredményeket, amelyeket más kutatók tártak fel a posztkommunista országok polgárainak demokráciaképéről. Így például Simon János „A demokrácia értelmezése a posztkommunista országokban” című tanulmányában (Simon 1996) arra a következtetésre jutott,

hogy e demokráciakép legfontosabb összetevői a politikai-institucionális dimenzió, a liberális-individuális kategóriába tartozó morális dimenzió, és a gazdasági-szociális dimenzió.

A mi vizsgálatunk ugyancsak ezeknek az alapvető dimenzióknak a jelenlétére mutatott rá, ugyanakkor kiderült az is, hogy e dimenziók súlya, egymáshoz való viszonya nagyon is különböző lehet az egyes országokban. A cikk elején említett „kelet-nyugati” összehasonlító vizsgálatban a demokrácia szociális reprezentációjának fogalmi struktúráját elemezve kiderült, hogy e fogalmi struktúra „Keleten” és „Nyugaton” nagyon hasonló, és nem tér el lényegesen attól, amely a jelen vizsgálatban, illetve Simon János kutatásában kirajzolódni látszik. Ha azonban az egyes országokat tekintjük, akkor az derül ki, hogy a köztük lévő különbségek és hasonlóságok fontosabbak, mint a Kelet és a Nyugat közöttiek. Mindezekből az következik, hogy a demokráciáról alkotott „mindennapi” elképzeléseknek vannak univerzálisnak mondható sajátosságai, de az, hogy egy-egy ország polgárai miként látják saját országukban a demokrácia helyzetét, nagyon is függ a történelmileg kialakult mentalitásoktól és a társadalmi, politikai, gazdasági konfliktusok pillanatnyi állásától.

Az értékváltozások szociológiai és pszichológiai háttere

Illés Katalin

Prológus helyett

Történelmünk során talán még soha nem jelent meg annyiféle híradás, értekezés, cikk és tanulmány a világsajtóban a magyar politika és gazdaság alakulásáról, mint az elmúlt hat év során. A tanulmányok részletesen taglalják a központi irányítási rendszerből a piacgazdaságra való áttérés nehézségeit és mindazokat a korlátokat és kihívásokat, amelyekkel az ország vezetőinek és lakosságának szembe kell nézniük.

Elenyészően kevés helyen hallottunk és hallunk azonban arról, hogy mit jelent ez a gyökeres átalakulás a társadalom különböző szintjein és rétegeiben élő állampolgárok számára, mit jelent az újonnan kapott szabadság az egyén szintjén és milyen formában, milyen szinteken és mélységben van a külső tényezőknek (politikai, gazdasági változásoknak) hatása a társadalom legkisebb közösségeinek, a családoknak az életére. Személyes tapasztalatok egész sora áll rendelkezésünkre, és mindenki tud példát mondani arra, hogyan lett X élete nehezebb és milyen jól ki tudta használni Y a változások adta zűrzavart (nevezhetjük lehetőségnek is) és hogyan lett sikeres, legalábbis anyagi vonatkozásban.

Túlágoson rövid idő telt még el 1989 óta ahhoz, hogy mérni lehessen a változások egész társadalomra gyakorolt hatását, hogy egzakt módon kimutatható legyen, hogy a külső tényezők voltak-e hatással, és ha igen, milyen formában a magyar társadalom egészére. Változott-e az emberek értékrendje, és ha igen, milyen mértékben követi ez a változás a társadalom hivatalos értékrendjének módosulásait?

E kérdések megválaszolása komplex, egymással összhangban lévő szociológiai és pszichológiai felméréseket igényel. A feladat hallatlanul izgalmas, de robusztus méretei miatt nem egyetlen kutatócsoport feladata, hanem mindazoké, akik fontosnak tartják, hogy nyomon kövessék a körülöttünk zajló gyors változások nemzeti kultúránkra gyakorolt hatását. Az ügy felvállalása és a munkamegosztás stratégiájának kidolgozása nem várhat sokáig, hiszen húsz-harminc év múlva már hiába lenne az országnak több kutatásra fordítható pénze, akkor már senki sem fogja tudni felmérni, hogyan éltek és miként változtak az emberek mondjuk 1989 és 1996 között Magyarországon.

A kérdés nem csak azért fontos, hogy nyomon tudjuk követni a magyarság nemzeti értékeinek változását, hanem azért is, mert mi magunk vagyunk az elsődleges alakítói a világban rólunk kialakult véleményeknek.

Ennek illusztrálására említsünk csupán egy példát. Az elmúlt néhány év talán

apró, de lényeges eredménye, hogy most már tudatosan különbséget tesznek a nyugati sajtóban megjelenő írások Kelet- és Közép-Európa különböző országai között. Ma már minden magára adó nyugati szakember tudja, hogy ha komolyan akar foglalkozni bármely országgal Kelet- vagy Közép-Európában, figyelmét hoszszan és kitartóan annak az országnak kell szentelnie.

Közgazdasági megközelítések

A magyarországi gazdasági háttér elemzése nem tartozik eme írás célkitűzései közé. Hasznos lehet azonban felidézni azt a közgazdasági értekezést, amely világosan megkülönbözteti a magyarországi társadalmi és gazdasági változásokat a térség többi országának változásaitól. Kornai János professzor (1996) a következő különbségeket emeli ki:

„A magyar gazdaság útja a központosított tervgazdaságtól a piacgazdaságig több olyan jellegzetességet mutat, amelyek – az alapvető hasonlóságok mellett – megkülönböztetik a többi posztoszocialista országtól. A négy jellegzetesség egyike-másika külön-külön megtalálható a régió más országaiiban is, pontosabban néhány más ország meghatározott korszakaiban. A magyar fejlődési út sajátossága e négy jellegzetesség tartós együttes jelenléte.

1. A magyar gazdaságpolitika prioritásában nagy súlyt kapott *a lakosság anyagi jólétének emelése*, majd a növekvő gazdasági nehézségek közepette, a termelés stagnálásának és visszaesésének időszakában az életszínvonal-romlás fékezése. Korábban ‘gulyáskommunizmusnak’ keresztelték el a magyarországi állapotokat. A politikai rendszerváltás után sok éven át olyan politika érvényesült, amely ebben a tekintetben a korábbi folytatása volt, és amely joggal nevezhető ‘gulyás-poszt-kommunizmusnak’.

2. Magyarországon évtizedek alatt az egész lakosságot átfogó *paternalista jóléti állam épült ki*. A törvénybe iktatott jogosultságok köre és a szociális kiadások részaránya a GDP-ben vetekszik a legfejlettebb skandináv országokéval, holott az egy főre jutó termelés csupán töredéke az ottaninak. Noha hasonló tendencia bontakozott ki annak idején valamennyi kelet-európai országban, Magyarország ment a legmesszebbre, ebben a tekintetben egyedülálló az egész régióban.

3. Magyarországon *több évtizedre nyúlik el az átalakulás folyamata*. A legelső lépéseket még az 1960-as években tették meg. Noha kiemelkedő néhány határállomás, a folyamat egészét a fokozatosság jellemzi... Azok szemében, akik megkülönböztetik a sokterápia, a big bang stratégiáját a gradualista stratégiától, Magyarország képviseli az utóbbi egyik szélsőséges és sok tekintetben speciális esetét: a ‘gradualizmust, magyar módra’.

4. Magyarországot évtizedeken át *viszonylagos politikai nyugalom* jellemezte... Évtizedek óta ritka volt a sztrájk vagy az utcai tüntetés. Még ha a gazdasági nehézségek súlyosbodtak is, az egymást követő kormányok inkább a ‘keresztülevic-kélést’ (muddle through) folytatták, mintsem hogy nagy ellenállást kiváltó, politikai destabilizálódás kockázatával járó lépésekre szánták volna el magukat.”

Kornai János az átalakulás négy jellegzetességének együttesét a magyar átalakulás *differentia specificájának* nevezi.

Szociológiai és pszichológiai megközelítések

A szociológia és a pszichológia elsősorban az egyén oldaláról vizsgálja a társadalmi változásokat. Ebben a megközelítésben a magyarországi problémák nemzeti sajátosságai mellett sok tekintetben hasonlítanak korunk általános, minden fejlett társadalomban jelen lévő problémáihoz. Itt tehát, ha megoldásokat keresünk, egy-egyre vetjük fel a magyar és az egyetemesen emberi kérdéseket.

Tudjuk például, hogy az ipari fellendüléssel szinte egy időben, annak mintegy szomorú velejárójaként a fejlett országokban rohamosan megnőtt az öngyilkosságok száma a 19. század végén és a 20. század elején (Giddens 1991). Ez a tény azonban nem ad magyarázatot arra, hogy a különböző országokban miért van lényeges különbség az öngyilkosságot elkövetők arányában. Miért van az, hogy Nagy-Britanniában négyszer annyian követnek el öngyilkosságot, mint Spanyolországban, s hogy háromszor annyi magyar vet véget önkezűleg az életének, mint brit, megszerezve így az első helyet ezen a szomorú listán.

A legmagasabb öngyilkossági ráta egyik okát Magyarországon talán a más országoknál még kevesebb egyéni kapaszkodót nyújtó szociális háttérben kereshetjük (lásd ezzel kapcsolatban Durkheim 1952, eredetileg 1897). Hankiss (1989) úgy tartja, hogy az ország hírhedten magas öngyilkossági és alkoholizmus rátái is elemezhetőek a társadalom ön-demobilizáció jelzőszámaiként. Míg a század első felében a válságévek kilengéseitől eltekintve (gazdasági válság, világháborúk) a ráták azonos szinten álltak, az 50-es évek közepétől az arányok folyamatosan emelkedtek egészen a 80-as évekig. Vannak, akik e jelenséget az életszínvonal emelkedésével magyarázzák, mások a stressztényező fontosságát hangsúlyozzák, utalva a túlmunkára, az aspiráció és a lehetőségek közötti szakadékra, és a hagyományos környezetből való kiszakadásra. Hankiss azt a feltevést is megkockáztatja, hogy „a társadalom azok elől a feszültségek elől menekült ezekbe a patológikus stratégiákba, amelyeket az uralkodó elit politikája hozott létre az ötvenes, hatvanas és hetvenes években” (Hankiss 1989).

Egyetemes, de egyben reálisan jelen lévő magyar probléma is az emberi szabadság és a szorongás kérdése.

Ösidők óta az embereknek természetes igényük van a szabadságra. A szabadságnak belső és külső feltételei vannak. Az embernek egyfelől rendelkeznie kell azzal a képességgel és akarattal, hogy tudjon és akarjon szabadon cselekedni, másfelől rendelkeznie kell jogokkal és lehetőségekkel, amelyek garantálják, illetve lehetővé teszik, hogy szabadon cselekedjék. A szabadság külső feltételei a mai Magyarországon elvileg mindenkinek a rendelkezésére állnak. Az persze más kérdés, hogy ki milyen mértékben és mire használja ezt az újonnan szerzett jogot.

1989 előtt a szabadságnak csak egy „ironikus” formája létezett Közép- és Kelet-Európában. Az embereket bürokratikus rendszerek béklyózták meg. Nem rendel-

keztek polgárjogaikkal, meglehetősen védtelenek voltak a pártállammal szemben, de volt a szabadságnak egy formája, amelyre könnyebben tettek szert, mint nyugat-európai társaik. Megvolt az a szabadságuk, hogy kívül álljanak azon a világon, amelyben éltek, más szóval: hogy ne azonosuljanak azzal a világgal, amelyben éltek, hanem mintegy kívülről szemléljék azt. Hankiss Elemér (1989) tanulmányában ezt a kényszerű kívülrőlállást, ezt a kényszerű ironikus távolságtartást és kényszerű függetlenséget felbecsülhetetlen értékűnek tartja, mert ez folyamatosan rákényszerítette az embereket arra, hogy alternatívákban gondolkodjanak. Az alternatívák keresését Hankiss nemcsak a lelki és erkölcsi, hanem a társadalmi és politikai túlélésnek is egyik előfeltételként tekinti. Ha egy társadalom elveszti azt a képességét, hogy alternatívákban és alternatívákról gondolkodjék, elmulaszthatja az alkalmat, amikor megnyílnak előtte a választás lehetőségei. A szabadságnak persze léteztek és ma is léteznek más formái is. A befelé fordulás, a társadalom és a nagyobb közösségek helyett a családra, a magánéletre való kizárólagos koncentráció is ide sorolható.

A társadalmon kívüliség adhatja az önként választott szabadság felemelő érzését, de ugyanakkor magányossá és szorongóvá is teszi az embereket. A szorongás persze nem kizárólag magyar jelenség. Megtalálhatjuk különböző formában és mértékben a nyugati országokban éppen úgy, mint a keletiekben. Az emberi magatartástudomány legújabb felismerései rávilágítanak arra, hogy az életformaváltás kísérőjelenségein túl a válság gyökere az, hogy a modern társadalomban a szorongáskeltés új lehetőségei alakultak ki, amelyek az önkényuralom hatékony eszközeivé váltak. A kapcsolataitól, értékeitől, életcéljától, önértékelésétől megfosztott magányos ember tetszés szerint felhasználható a szükséges funkcióra, lecserélhető és manipulálható. Fel kell ismernünk, hogy a technikai fejlődés csupán az előfeltételeket teremtette meg a szorongáskeltés olyan formáihoz, amelyek ellen a korábbi történelmi korszakokban természetes védelemet nyújtott az ember és környezetének szerves egysége. A 20. század történelme és mindennapjai tragikusan bizonyítják ezt a tételt.

A szorongáskeltés az önkényuralom legfontosabb eszköze, de nem csupán a diktatórikus társadalmakban, hanem a családi, iskolai, munkahelyi, mozgalmi diktátoroknak is fegyvere (Kopp, 1990). Mivel a szorongáskeltés pénzben, haszonban, hatalomban kifejezhető, eredményes stratégia, óriási erők állnak szolgálatában. Mindazok a manipulációk, amelyek a családot, a közösséget, az emberi kapcsolatokat bomlasztják, ezek értékeit kicsinyítik, vagy éppen tagadják, a hétköznapi önkénynek kiszolgáltatott, szorongáskeltéssel terelhető tömegeket formálják, még akkor is, ha céljaik ezzel éppen ellenkezőek (Kopp – Skrabski, 1995).

Az utolsó két évszázadban, miközben a technika, a civilizáció hihetetlen eredményeket ért el, éppen azt vizsgálták legkevésbé, hogy ez a teljesen újszerű történelmi „kísérlet” milyen módon hat az emberre. Az emberiség eddigi története során természetes volt, hogy a szülők, a nagyszülők folyamatosan adták át gyermekeiknek az értékeket, magatartásmintákat, normákat, hogy a fiatalok a baráti, szomszédsági kapcsolatok szerves hálózatában sajátították el a készségeket és találták meg munkatársaikat, hogy a férj és feleség, a nagycsalád együtt végezte minden

tevékenységét a hagyományos munkamegosztás szabályai szerint. A gyermek a családban, a nagycsaládban, a tágabb közösségben fedezte fel önmagát, azonosult a közös értékekkel, ami az identitás kifejlődésének, az önazonosságnak alapja. A modern társadalom alapjaiban zilálta szét ezeket az emberi személyiségefejlődés szempontjából létfontosságú kapcsolatokat és folyamatokat.

A modern civilizált társadalmak információözönében egyre kevesebb információval rendelkezünk a saját helyzetünk, sorsunk alakulását befolyásoló tényezőkről. A kiszámíthatatlanságtól való rettegés, a tehetetlenség valóban betegséggé válhat.

Az embert praktikusán segítő pszichológiai és szociológiai kutatásokra nagyobb szükség van, mint valaha. A különböző társadalmi rétegeket érintő szorongások okainak feltárása mindannyiunk közös ügye. A szabadság, a demokrácia lélektani meghatározásához is a szorongáskeltés, a szorongás lényegének megértésén át juthatunk el. Pszichológiai értelemben a szabadság azt jelenti, hogy rendelkezünk a helyzetünk megértéséhez, megoldásához szükséges információkkal, és képesek vagyunk aktívan hozzájárulni saját helyzetünk alakításához. A demokrácia ezeket a jogokat, az információhoz jutás és a cselekvés jogát és egyben kötelességét jelenti.

Magyarországon megvannak a szabadság jogi feltételei. A jogokkal való tudatos élni tudást azonban még sokaknak tanulni kell. Ez a tanulási folyamat hosszú, sok kitartást és önfegyelmet igényel. A nemzeti méreteket öltött évtizedes szorongásokat, a problémák elhallgatását, összerosását, felszíni kezelését fel kell hogy váltsa az elemzés, a múlttal való őszinte egyéni és közösségi szinten való szembenézés és a nemzeti identitás valós értékeken és nem jelszavakon alapuló meghatározása.

Önismeret és mások véleménye rólunk

Fontosnak tartom az önvizsgálatot és saját értékeink számbavételét. De emellett fontos az is, hogy más nemzetek hogyan ítélnék meg, milyennek tartanak bennünket, magyarokat.

Példaként egy felmérésre szeretnék utalni, amelyet Hans Holmqvist (1992) készített egy svéd tulajdonú magyarországi gyárban, ahol a svéd és a magyar kultúra és vezetési stílus naponta találkozik egymással. Holmqvist Dr. Márton József 1992-es felméréseinek eredményeit használja a magyar középmenedzser általános vonásainak körvonalazásához. E szerint a spektrum egyik oldalát a statikus, a másikat pedig a dinamikus menedzser képviseli a következő jellemzőkkel:

Statikus

nem szeret dolgozni
irányításra szorul
a félelem és a fizetés motiválja
felelőtlen
passzív
a változásnak ellenáll

Dinamikus

élvezi a munkát
képes önmagát kontrollálni
az eredmény és az elismerés motiválja
felelősséggel rendelkezik
aktív
megérti a változást

A felmérésben résztvevő 5000 menedzser közül a válaszok 43–53%-a a statikus oszlophoz, 25–35% a dinamikushoz sorolható és 12–32% nem besorolható. A tanulmányból az is kitűnik, hogy azok a menedzserek, akik közvetlen kapcsolatban vannak beosztottaikkal, sokkal dinamikusabbak (64%), mint azok, akik a felsővezetéshez tartoznak (32%). Márton következtetése szerint az emberi erőforrások teljes kihasználásához a jelenlegi menedzseri hozzáállást meg kell változtatni.

Svédországban a menedzserek attitűdje sokkal kisebb mértékben autokrata, mint Magyarországon. A svéd menedzserek többségének figyelme elsősorban az emberekre és/vagy a feladatra irányul.

A magyarok úgy látják, hogy a svédek csoportorientáltak, korrektek, demokratikusak és információt adók. A svédek önmagukról alkotott véleménye egységes, de nem éri el a magyarok által adott pontszámot a skálán. A magyar vezetési stílust a svédek individualistának, inkorrektnak, autokratikusnak és kevés információt adónak tartják. A magyarok önmagukat a két véglet között helyezik el. A svédek azt is megjegyzték, hogy a magyar menedzseri stílus különösen jó tervek részletes kidolgozásában és végrehajtásában, ugyanakkor a svédek egy kicsit túl sokat improvizálnak.

A magyar menedzserek emocionálisan érzékenyebbeknek tartják magukat és nagyobb spontaneitást tételeznek fel önmagukról, mint ahogyan azt a svédek megítélik.

A magyarok a svédek jó tervezőknek, tényorientáltaknak és szisztematikusoknak, de egy kicsit embertelennek és robotszerűnek is tartják.

A felmérésből az is kiderült, hogy a svédek általában igyekeznek elkerülni a nyílt vitákat és összeütközéseket. A japánokhoz hasonlóan a svédek a megegyezést és az egyetértést részesítik előnyben a konfliktussal szemben.

Ebből a példából is kitűnik, hogy az önmagunkról alkotott kép nem mindig és nem mindenben egyezik meg a rólunk alkotott képpel. Semmiképp nem válik kárrunkra, ha tudjuk, milyennek látnak bennünket, mit tartanak erősségeinknek és mit gyengeségeinknek más nemzetek állampolgárai.

Új nemzeti identitásunk...

A magyar nemzeti értékek feltárása, meghatározása és közkinccsé tétele, valamint helyünk, szerepünk és utunk kijelölése Európában a gazdasági problémák megoldásának fontosságával vetekszik.

Az elmúlt évtizedek traumái és viharai alaposan próbára tették a magyar állampolgárokat. A szociológiai és pszichológiai írások egész sora támasztja ezt alá riasztóbbnál riasztóbb tényekkel. A totalitárius rendszerek igyekeznek megfosztani az embereket személyes és társadalmi identitásuk sokféleségétől, sőt adott esetben emberi identitásuktól is. Az identitás így nem az önleírásnak és a saját én átélésének egyik módja, hanem valami olyasmi, amit kívülről kényszerítenek rá az emberekre (Erős, 1993). Ez a kényszer a nyilvános és a privát identítások kettéválásához vezet. Nyilvánosan lehetett valaki például párttag és munkásor, a

magánéletében pedig magyar, zsidó, cigány, katolikus vagy református stb. Ezekkel a többé-kevésbé illegitim identitáskategóriákkal a totalitárius rendszerek megpróbálták leszámolni, mégpedig oly módon, hogy óriási nyomást gyakoroltak a magánéletre (magára a családra, az állampolgárok spontán csoportjaira, az államideológiával szembenálló közösségekre stb.). Ennek következtében a privát identitások nagyarányú eróziója ment végbe. A feltáruuló problémák gyökerei gyakran sokkal mélyebbek és messzebbre vezetnek vissza bennünket a történelemben 40–50 évnél, és elénk tárják mindazokat a sérelmeket, kudarcokat és megaláztatásokat, amelyeket egyéneknek, csoportoknak és időszakonként az egész népnek át kellett élnie a különféle diktatórikus vagy többé-kevésbé autoriter, paternalista rendszerek évszázados uralma alatt. A múlttal való szembenézés és a történelmi válságciklusok megértése elengedhetetlen feltétele annak, hogy valamiféle magyarságtudatot, és az egyszerű állampolgárok nyelvére is lefordítható új tartalommal megtöltött nemzeti önbecsülést megfogalmazzunk. Ez a visszatekintés és a nemzeti identitás sokszínű elemeinek felfedezése és megfogalmazása elengedhetetlen feltétele annak, hogy az egész nemzetet mozgósítani lehessen egy hosszú távú nemzeti stratégiai terv elkészítéséhez és megvalósításához.

A kommunista rendszerek évszázados feszültségeket, konfliktusokat söpörtek a szőnyeg alá, évszázados nemzeti, etnikai, vallási ellentéteket őriztek meg betokosított formában. A rendszer összeomlása félelmetes erejű indulatokat hozott a felszínre. Elég, ha a nacionalizmusra gondolunk, amely egy adott néphez való tartozás pusztán tényéből kovácsol erényt és a maga kizárólagosságával ellenséget, bűnbakot keres más nemzetekben vagy kisebbségi csoportokban. A rendszerváltás sikere többek között azon múlik majd, hogy a különbözőségeken és heterogenitáson alapuló, európai értelemben vett identitásformák meg tudnak-e erősödni hazánkban. Az identitásformák sokszínű gazdagsága lehetőséget ad az állampolgároknak arra, hogy ne csak családjuk érdekeit, hanem az országét is szemük előtt tartsák.

A nemzeti célkitűzések közös meghatározása

Jung (1996) a modern lélektan egyik nagy alakja írja „Emlékek, álmok, gondolatok” című művében a következőket: „Az értelem hiánya akadályozza az élet kiteljesedését. Sok minden, talán minden elviselhető, ha értelme van.”

Kívülről szemlélve a magyarországi változásokat, minden meglehetősen kaotikusnak, sok szempontból értelmetlennek tűnik. Sokszor az az ember érzése, mintha az ország szekerét egyszerre több irányba is próbálnák húzni. A célkitűzések változnak, vagy ha egy-egy területen viszonylag állandóak is, nem jutnak el az állampolgárok zöméhez, vagy ha eljutnak, már csak kételkedést és néhány cinikus megjegyzést váltanak ki. A polgár nem látja saját szenvedéseinek értelmét, nem érti miért kell magas adókat fizetnie, miért nem képes átlagos béréből legalább a régi rendszer átlagos színvonalán élni. Az sem igazán felfogható számára, hogy a becsületes munka kevesebb anyagi haszonnal jár, mint az ügyeskedés és a korrupció. A keserű tapasztalatok mindinkább kiábrándulttá, hitevesztetté és befelé for-

dulóvá teszik az embereket. Joguk már lenne a demokrácia gyakorlásához csak a hitük és az energiájuk van fogytán.

Ezért nagy felelősség hárul mindazokra a magyarokra, akik tudással, pozícióval, hittel és becsületes tenniakarással rendelkeznek. Célkitűzéseiket a feladatok elosztása kell hogy kövesse. A fő feladatok között kell hogy szerepeljen az ország jobb és színvonalasabb megismertetése a külvilággal. Ez nemcsak turizmust jelent, hanem rendszeres híradást küzdelmeinkről, nehézségeinkről és tudományos kutatásaink eredményeiről minden lehetséges nemzetközi fórumon. Magyarország nem gazdag ásványi kincsekben, viszont nagy értékű és magas színvonalú emberi erőforrással rendelkezik. A felhalmozott tudás, az emberi fejekben lévő örökké dolgozó problémamegoldó készség és kreativitás olyan tőke, amit ha összegzünk és egy közös pozitív jövő szolgálatába állítunk, akkor a 21. század történelme nemcsak a világ különböző pontjain fellelhető legendás sikerű és tudású magyarokról fog beszámolni, hanem egy minden szempontból újjászületett nemzetről is.

A tevékenységszerkezet és az értékek változásai Magyarországon 1972 és 1995 között*

Füstös László – Tibori Tímea

Feltételezésünk szerint az egyes társadalmi osztályokba/mezőkbe tartozók érték-választása és tevékenységszerkezetének alakulása jól prognosztizálható a különféle élethelyzetekben, döntésekben és választásokban. Ezek megragadásához elég néhány domináns érték és tevékenység összefüggését megtalálnunk. Ezekből azután olyan modellek, illetve a társadalom változása szempontjából olyan mozgások rajzolhatók ki, amelyek döntően befolyásolhatják a gazdasági és kulturális szerkezetváltozást.

A hihetetlenül felgyorsult társadalmi és politikai változások még inkább kettészakították a mindennapiságot és az emberek természetes szabadságigényének, illetve élményének megvalósulását. Növekszik a szabadidő, de növekedése egyes értékelések szerint behatárolt [lásd Kelly (1972) és Robinson (1967) nagy mintákon végzett kísérleteit]. Az emberek nincsenek felkészülve a megnövekedett szabadidő-mennyiség tartalmilag változó eltöltésére. Ezzel magyarázható, hogy az időnek csak kisebb részét használják föl valódi szabadidőként (mint „leisure”-t), nagyobb részben a vulgáris szabadidő-magatartás érvényesül (Peterson, 1985).

Az alábbiakban a szabadidő változását mint életmódváltást vizsgáljuk strukturális szempontból. Valljuk, hogy az életforma az életmód strukturált megjelenése. Ennek a felfogásnak integráns része, hogy nem elég felsorolni a különböző időpontokban végzett tevékenységeket, sőt végzésük gyakoriságát sem, hanem összefüggésüket, szerkezetüket, modelljüket is meg kell rajzolni. Vagyis, hogy az egyes tevékenységek milyen más tevékenységekkel járnak együtt.

Az egyes struktúrák segítenek megérteni egy-egy csoport közösségi életmódját. Az életforma-típusokat vagy -modelleket pedig úgy kapjuk meg, hogy az egyes struktúrákat összehasonlítjuk egymással.

A kutatási módszerről

A struktúrákat kétféle módszerrel lehet felrajzolni: (1) időmérleggel vagy (2) differenciált tevékenységlistával.

Jelenlegi kutatásunk során a tevékenységlistás módszert választottuk, amit kiegészítettünk mélyinterjúkkal. Döntésünket az indokolta, hogy bár az időmérleg valóban hiteles képet ad egy-egy csoport vagy akár ország időfelhasználásáról, de kevésbé alkalmas struktúrák megrajzolására.

*Ez a cikk része egy terjedelmesebb zárótanulmánynak.

1972-től öt évenként lakossági adatfelvételeket készítettünk, hogy megtudjuk, mivel foglalkoznak az emberek szabadidejükben. 1972-ben 485 főt, 1977-ben 368 főt, 1982-ben 729 főt, 1987-ben 1529 főt, 1995-ben pedig 1000 főt kérdeztünk meg.

A tevékenységlistás módszerrel azt kutattuk, mely tevékenységeket végzi (vagy egyáltalán nem végzi) valaki és milyen gyakorisággal. Nyomon követtük azt is, hogy a választott elfoglaltságok mennyiben egyéniek vagy társasak. Vizsgáltuk ezek szerkezetét, továbbá azt, hogy valamely választott és kedvelt tevékenység milyen más aktivitást vonz. Az adatok értelmezésekor figyelembe vettük a KSH időmérleg-kutatásainak eredményeit, amelyek a mi eredményeinkkel sok hasonlóságot mutatnak. Ebből az is következik, hogy e két módszer kombinálása hasznos megoldást kínálhat.

Adatainkat R. Peterson (1985) amerikai tudós hasonló vizsgálatával összevetve azt tapasztaltuk, hogy a két különböző társadalmi gyakorlatú ország lakosságának szabadidős választásai között igen nagy a hasonlóság.

A kezdetben 64 elemet tartalmazó lista 1987-ben 87-re bővült. 1995-ben – bár feltételeztük, hogy túlzott az elemszám – megismételtük a mérést. Az elemszám csökkentésére két lépésben került sor. Az elsőben 39, majd a másodikban 18 tevékenységet hagytunk meg: ezeket használtuk a következőkben ismertetésre kerülő elemzésekben.

Faktorelemzés

A faktorelemzés megfelelő eljárásnak bizonyult a tevékenységszerkezet vizsgálatára. Az alkalmazott modellben az első faktor jóval többet magyaráz, lényegesen nagyobb súlyú, mint a többi faktor.

Az *1977-es felmérés* (lásd a 90. oldalon lévő táblázatokat) *első rotálatlan faktora* a legfontosabb, ez gyűjti össze a lehető legtöbb tevékenységet. (A rotált és rotálatlan faktorok fogalmának értelmezését lásd Füstös – Kovács 1989.) Mint ahogy minden faktor, ez is két pólusú. Pozitív oldalán tizenkét tevékenység szerepel értelmezhető nagyságú súllyal. Ezek közül a legfontosabbak:

- az intellektuális tevékenységek: a múzeumba, színházba járás, a szakirodalom-, (kisebb súllyal) szépirodalom-olvasás;
- az ideológiai tevékenységek: a társadalmi munka, politikai továbbképzés;
- a szabadidő-tevékenységek, mint a turisztika, strandolás, sétálás;
- a könnyű kikapcsolódás/örömszerzés tevékenységei: diszkó, magnózás, táncolás, fotózás, művelődési ház látogatása, vendéglőbe, sportversenyre járás.

E faktor pozitív oldalát, amely széles körben összefoglalja az intellektuális, ideológiai, szabadidős rekreatív, örömszerzésre irányuló tevékenységeket REKREATÍV, ÖRÖMTELI-ACQUISITIVE faktornak nevezzük. (A bipoláris faktor pozitív és negatív oldala felcserélhető, mivel a faktorok invariánsak a lineáris transzformációval szemben; ezért a pozitív, illetve a negatív jelző nem a szokásos értékminősítést jelenti, hanem a két pólus szembenállását.)

A faktornak ez az oldala áll szemben a HAGYOMÁNYOS MUNKA-ASCRPTIVE jellegű tevékenységekkel (állattartás, templomba járás, kézimunkázás).

A *második rotálatlan faktor* már kevesebb tevékenységet fűz egybe, erősebb negatív pólussal. Ez a faktor alapvetően az individualitásról szól, de míg a jobb oldalon a pragmatikus tevékenységek (barkácsolás, kocsmába járás, autóápolás, építkezés, állattartás), addig a bal oldalon az önfejlesztők (kézimunka, szobanövény nevelése, hangversenyre, múzeumba és színházba járás) szerepelnek nagyobb súllyal, ezért INDIVIDUÁLIS/PRAGMATIKUS-INDIVIDUÁLIS/ÖNFEJLESZTŐ faktornak nevezzük.

A *harmadik faktor* magyarázó ereje már alig fele a másodikénak. A pozitív oldalon az állattartás súlya a legnagyobb, utána következik a kertészkedés, táncolás, kézimunka, művelődési ház látogatása, templomba járás, szobanövény nevelése. Ezzel szemben áll a víkendházba járás, a fotózás és az autóápolás. Azt mondhatjuk, hogy egy HAGYOMÁNYOS/ÖNFENNTARTÓ életforma áll szemben egy INDIVIDUÁLIS/BEZÁRKÓZÓ életformával.

Az *első rotált faktor* megtartotta REKREATÍV/ÖRÖMTELI-ACQUISITIVE kontra HAGYOMÁNYOS/MUNKA-ASCRPTIVE jellegét.

A *második faktor* negatív pólusán a rotálás csak a hagyományos, individuális, bezárkózó tevékenységeket hagyta meg, így a faktorban a bipolaritásban az AKTÍV/PASSZÍV ellentétpár kap nagyobb hangsúlyt.

A *harmadik faktorban* a negatív oldal majdnem eltűnik, így a pozitív oldal HAGYOMÁNYOS/ÖNFENNTARTÓ/ELJÁRÓ tevékenységeivel szemben csak a gyenge súlyt képviselő víkendházba járás marad.

Megvizsgáltuk a négyfaktoros megoldást is. A negyedik rotálatlan faktor egyik oldalát (pozitív) az IDEOLOGIKUS/MUNKÁNAK neveztük, ahol a társadalmi szervezeti munka, a politikai továbbképzés, a tanfolyamra járás szerepelt együtt a hagyományos munka, kertészkedés, víkendházba járás, állattartás tevékenységeivel, szemben a könnyed, rekreatív, kimozdulós tevékenységekkel (vendéglőbe járás, táncolás, moziba, kocsmába járás, sétálás és hangversenyre járás).

A rotálás megváltoztatta a faktort: pozitív oldalán a hagyományos munka maradt, negatív súlyokkal pedig három rekreatív, társasági tevékenység szerepelt.

Az *1982-es* (lásd a 91. oldalon lévő táblázatokat) *első rotálatlan faktor* lényegesen többet magyaráz az összvarianciából (25,8%-ot), mint az 1977-es (15,8%). A faktorstruktúra azonban lényegében nem változott: a REKREATÍV/ÖRÖMTELI tevékenységek az IDEOLOGIKUS/INTELLEKTUÁLIS tevékenységekkel szerepelnek együtt szemben a HAGYOMÁNYOS MUNKA tevékenységével.

Két dolog azonban megfigyelhető: egyrészt a bipolaritás nem olyan erős (nagyobbak a faktorsúlyok a pozitív oldalon – innen a faktor szerepének növekedése – és kisebbek a negatív póluson). Másrészt a jobb oldalon tisztábban különülnek el a REKREATÍV/ÖRÖMTELI tevékenységek az intellektuális tevékenységektől, még hozzá úgy, hogy a REKREATÍV/ÖRÖMTELI kap nagyobb súlyt. Ez jól mutatja a 70-es évek végének, 80-as évek elejének társadalmi változásait, a viszonylagos jólétet.

A *második rotálatlan faktor* megtartotta az INDIVIDUÁLIS két oldalát, a PRAGMATIKUS és az ÖNFEJLESZTŐ/ÖNKITELJESÍTŐ pólust. Az állattartás helyett azonban 1982-ben a kertészkedés és a vendéglőbe járás szerepel többet.

A *harmadik rotálatlan faktornál* már nagyobb változást láthatunk. A pozitív oldal még elég stabil; miközben a kertészkedés válik a legfontosabbá az állattartással szemben, a táncolás és a művelődési ház látogatása eltűnik ebből a faktorból. A negatív oldal teljesen átalakul: az örömteli, kifelé irányuló, italboltba és vendéglőbe járást tartalmazza. Ezt a faktort a HAGYOMÁNYOS MUNKA/ÖNFENNTARTÓ-ÖRÖMTELI/KIFELE IRÁNYULÓ dichotómiával jellemezzük.

A negyedik és ötödik faktor elemzésénél a rotált megoldást mutatjuk be, mivel a faktorok elforgatása (rotálása) tisztította, egyértelműbbé tette a faktorokat. A *negyedik rotált faktor* az ÖNFEJLESZTŐ/INDIVIDUÁLIS-t állítja szembe az INDIVIDUÁLIS/BEFELÉ FORDULÓ-val.

Az *ötödik rotált faktor* egy kicsit hasonlít az első faktorhoz, azonban itt a HAGYOMÁNYOS MUNKA (állattartás) a BEFELÉ FORDULÓ/INDIVIDUÁLIS-sal kerül bipoláris kapcsolatba (víkendházba járás, szakirodalom olvasása, autóápolás, múzeumba járás, szépirodalom olvasása).

1987-ben az *első rotálatlan faktor* (lásd a 92. oldalon lévő felső táblázatot) szinte egypólusúvá válik, egy igazi főkomponens lett belőle. Pozitív oldala tartalmazza azt az alapvető aktivitási dimenziót, amit mind 1977-ben, mind 1982-ben láttunk: REKREATÍV/ÖRÖMTELI/ÖNFEJLESZTŐ.

A *második rotálatlan faktor* (lásd a 92. oldalon lévő középső táblázatot) is megőrizte éveken át alapvető jellegzetességét: a barkácsolás, kocsmába járás, házépítés, autóápolás, sportversenyre járás mindig jelen van a jobb oldalon. Velük szemben megtalálhatók a kézimunka, a szobanövény nevelése, a szépirodalom olvasása, s az ÖNÉPÍTÉS, ÖNFEJLESZTÉS többi elemei is: a hangverseny- és színházlátogatás. Itt tehát a PRAGMATIKUS áll polaritásban a BELSŐ VILÁGGAL, ÖNFEJLESZTÉSSEL.

A *harmadik rotálatlan faktor* (lásd a 92. oldalon lévő alsó táblázatot) a jobb oldalon megtartotta az ÖNFENNTARTÓ/PRAGMATIKUS jellegét, egy kicsit talán visszakanyarodva az 1977-es struktúrához, amikor is az együtt járt egyfajta hagyományos szórakozással (művelődési ház látogatása, táncolás). Most viszont a táncolás, autózás, illetve a rotált faktorban a turisztika kapcsolódik még szorosan ehhez a tevékenységpushoz. A bal oldalon mindig is egy rekreatív, örömteli tevékenység típus volt, azonban a befelé irányultság 1982-ben ellenkezőjére, a kimozdulásra, kifelé irányultságra változott, ami 1987-re inkább az örömteli és rekreatívabb irányba mozdult el.

A *negyedik rotálatlan faktor* negatív oldala lényegében megegyezik az 1982-es negyedik rotált faktor pozitív oldalával. Akkor ennek a faktornak nem volt bipoláris oldala. 1987-ben viszont a *rekreatív tevékenység* és a *hagyományos munka* áll szemben az INDIVIDUÁLIS/ÖNFEJLESZTŐ tevékenységekkel.

Az *ötödik rotálatlan faktorban* a kertészkedés, barkácsolás (kisebb súllyal a mozi) áll szemben a társadalmi munkával és a politikai továbbképzéssel. Ez a faktor már olyan kevés tevékenységet foglal magában és oly kicsi a magyarázó ereje (1,9), hogy külön nem adunk neki címkét.

Jelentős változás mutatkozik 1995-re. Beszűkül a tevékenységek köre, a töredék-szabadidőben a PRAGMATIKUS/HAGYOMÁNYOS, a szolid ésszerűség határain belüli foglalatosságok (kiskert, barkácsolás, túrázás stb.) jellemzőek, amelyek dön-

tően segítik a befelé fordulást. Az otthonülés, a passzivitás erősebb, mint az előző években volt. Csak kevesen, ők viszont intenzíven töltik szabad óráikat, önmegvalósításuk részben önképzéssel, részben kultúráközvetítő tevékenységek segítségével történik. Felértékelődött a hagyományos rekreáció szerepe; és ezáltal – ha kevesebb tevékenységfajtát neveznek is meg a kérdezettek – kiegyensúlyozottabbá vált a válaszolók köre.

Fürtelemzés

Alapvető eljárásként a nem-hierarchikus klaszterelemzést (fürtelemzést, és annak a k-középpontú McQueen módszerét) választottuk.

A másik alkalmazott módszer az volt, hogy az eljárás előző lépése során kapott tevékenységtípusokat a sokdimenziós skálázás (Multidimensional Scaling, MDS) legkisebb térelemzése (Smallest Space Analysis) segítségével az eredeti harmincdimenziós térből leképeztük a lehető legkisebb dimenziószámú térbe. A már ábrázolható 2–3-dimenziós térben elemeztük a klaszterek (fürtök) középpontjának helyzetét, és a közel fekvő klasztereket összevontuk. Ezek adták az új eljárás induló klaszterközéppontját. Ezekkel az új centroidokkal visszatértünk eljárásunk első lépéséhez, majd tovább ismételtük a második lépést egészen addig, amíg már a térben is jól elkülönülő, jól értelmezhető tevékenységtípusokhoz jutottunk. Érdekes megjegyezni, hogy ezzel az eljárással pontosan annyi típust (klasztert, fürtöt) kaptunk, ahány faktort a faktorelemzésnél meg tudtunk tartani a matematikai és szociológiai megfontolások alapján. A fürtöket úgy értelmeztük, hogy összevetettük az átlagos tevékenységeket a teljes minta átlagával. Nézzük meg először az 1987-es felmérésből leszűrt eredményeket.

- A-fürt – passzív, örömtelen, befelé forduló
- B-fürt – gazdag, örömteli, önfejlesztő
- C-fürt – önfejlesztő, visszafogott kispolgár
- D-fürt – pragmatikus, hagyományos

Az *A-fürt* a passzív emberek csoportja. Egyedül csak a kézimunkázásban „jeleskednek”, minden más tevékenységet az országos átlag alatt végeznek. Különösen az önfejlesztő és a rekreatív tevékenységek maradnak el az átlagtól. Nem járnak el sehova, különösen nem múzeumba, vendéglőbe, de szakmai jellegű dolgok sem érdeklik őket. A rekreatív, örömteli tevékenységek hiányát nem kompenzálják pragmatikus tevékenységekkel sem: nem barkácsolnak, a házzal sem „törődnek”, nem is kertészkednek.

Ez a csoport hasonlít az 1982-es év B-fürt csoportjához, azzal a különbséggel, hogy nem kapcsolódnak a hagyományos jelleghez sem, nem foglalkoznak állattartással és nem járnak templomba sem. És még kevésbé aktívabbak mint az 1977-es hasonló csoport. Így méltán kapja a PASSZÍV, ÖRÖMTELEN, BEFELÉ FORDULÓ elnevezést.

A *B-fürt* pontosan az ellentéte az A-csoportnak, aktívak (a legaktívabbak a négy fürt közül) és örömteliek. Lényegesen gyakrabban végeznek minden olyan tevékenységet, amely az önfejlesztést (múzeum-, színházlátogatás, szép- és szakirodalom-olvasás) vagy a rekreativitást (turisztika, séta, strandolás, táncolás, mozilátogatás) szolgálja. Ez a fürt igazi GAZDAG, ÖRÖMTELI, ÖNFEJLESZTŐ csoport. Ez a fürt az 1982-es D- és az 1977-es C-csoportokhoz hasonló.

A *C-fürt* már visszafogottabb, mint a D, de szeretnek múzeumba és színházba járni, olvasni, szobanövényeket nevelni, kézimunkázni, turistáskodni és kertészkedni. Nem nagyon járnak sportversenyre és kocsmába. Ezt a csoportot ÖNFEJLESZTŐ, VISSZAFOGOTT KISPOLGÁR névvel illetjük.

Az 1987. év negyedik *D-fürtje* a pragmatikus, hagyományos szabadidős tevékenységeket végzőket gyűjti egybe. Barkácsolnak, házat építenek, utána kocsmába, vendéglőbe, sportversenyre járnak, most már autóval (1977-ben még nem, de 1982-ben már megjelent ebben a fürtben az autózás); állattartással is foglalkoznak.

Nem érdekli őket a szobanövény-nevelés, kézimunkázás, kirándulás, a múzeum és a többi kulturális intézmény látogatása, viszont hisznek a szerencsében, totóznak-lottóznak (először találtunk olyan fürtöt, ahol ez a tevékenység jellemző a csoportra!).

Érdekes összevetni a hasonló fürtök különbségeit az egyes években. 1977-ben az A-fürt nagyon hasonló, de akkor még ehhez kapcsolódott a társadalmi munka végzése és a kertészkedés is (és ez a csoport kevésbé lottózott). 1982-ben pedig több volt az örömteli, önfejlesztő tevékenység és nem volt állattartás.

Ezt a fürtöt PRAGMATIKUS, HAGYOMÁNYOS csoportként jellemezhetjük.

A fürtöket összehasonlítva a sokdimenziós skálázás terében azt mondhatjuk, hogy 1987-ben a négy fürt lényegében az 1977-eshez hasonló tevékenységtipológiát ad. A négy fürt egymáshoz fűződő kapcsolódása reprodukálódik 1987-ben (az első dimenzióban teljesen, de lényegében a második dimenzióban is).

Az első dimenzió, amelyik a legfontosabb a fürtök különbségeiben az ÖRÖMTELI, GAZDAG, SZOCIÁBILIS versus ÖRÖMTELEN, HAGYOMÁNYOS dimenzió mentén rendeződik. Ez az emberek alapvető beállítódottságát jelöli, azt ahogyan az élet dolgait felfogják és ahogy arra reagálnak. Ez alapvető stratégia: az életet boldogságban akarják-e eltölteni, vagy inkább az élet súlya alatt megroppanva, magukba zárkózva, passzívan, magukban őrlődve adják meg magukat az életnek.

A második dimenzió most is a PRAGMATIKUS-ság mentén húzódik, ami most világosabban azt mutatja, hogy a befelé irányultság áll szemben a kifelé irányultsággal.

Az 1987-es tevékenységi fürtök társadalmi háttere a következő:

A-fürt: passzív, örömtelen, befelé forduló. Ebbe a csoportba 78,6%-ban nők tartoznak, az a két korosztály, amelyik a legeltérőbb befolyást kapta a társadalomtól: főleg a 41 évesnél idősebbek és a 30 év alattiak. Alapvetően alacsony iskolai végzettségűek és falvakban élők alkotják ezt a csoportot.

B-fürt: gazdag, örömteli, önfejlesztő. Ez a csoport nem tartalmaz lényeges különbséget a két nem között (46,1% a nők aránya). A korcsoportok közül a 36–40 évesek képviselik magukat nagyobb mértékben, de jelen vannak a 31–35 évesek is. Iskolai végzettség tekintetében a középfokú végzettségűek tartoznak ebbe a fürtbe.

C-fürt: önfejlesztő, visszafogott kispolgár. Ebben a fürtben a két nem azonos arányban szerepel. Főleg 40 év alattiak, de nem hiányoznak a 40 év felettiak sem. Középiszkolai és főiskolai végzettség jellemző a csoportra és elsősorban városokban élnek.

D-fürt: pragmatikus, hagyományos. A fürt tagjai 88,2%-ban férfiak, akik inkább fiatalok, elsősorban 8 általános iskolát végeztek és szakmunkásképzőt. Jellemző rájuk, hogy községekben laknak.

1995-ben öt tevékenységi fürtöt találtunk.

Az *A-fürtbe* a megkérdezettek 18,6%-a került. Ez a fürt a PASSZÍV, otthonülő emberek klasztere, egy kevés zenehallgatással és újságolvasással. Szinte semmilyen más szabadidős tevékenységet nem végeznek.

A *B-fürt* a legkisebb csoport (12%, 598 fő), az átlagosnál lényegesen gyakrabban végzik a következő tevékenységeket: zenehallgatás, újságolvasás, vendégségbe járás, sportolás, szépirodalom olvasása, moziba járás, kirándulás, étterem, nyelvtanulás, szakkönyvolvasás. Ezt az aktív klasztert REKREATÍV-ÖRÖMTELI-nek neveztük el.

A *C-fürtbe* a minta 20,8%-a tartozik. KISPOLGÁR-nak neveztük el őket. Mindenki hallgat zenét, újságot, szépirodalmat és szakkönyvet olvas, szeretnek kertészkedni, vendégeskedni és kirándulni. Egyáltalán *nem járnak* könnyűzenei koncertre, diszkóba, moziba, komolyzenei hangversenyre, színházba és kocsmába.

A *D-fürt* a legnagyobb klaszter, 33,3%, a megkérdezettek egyharmada tartozik ide. Kevés tevékenységet végeznek szabadidejükben: újságot olvasnak, kertészkednek és zenét hallgatnak. Az összes többi tevékenység végzésének gyakorisága alacsony, ezért ez a csoport is passzív, és a HAGYOMÁNYOS BEFELE FORDULÓ nevet adtuk neki.

Az *E-fürt* nagysága 15,2%, nagyon hasonlít a C-fürtre, de nem olvasnak sem szakkönyvet sem szépirodalmat, de ők is hallgatnak zenét, olvasnak újságot és kertészkednek. Őket PRAGMATIKUS KISPOLGÁR-nak neveztük el.

Az értékpreferenciák és az önértékelés kapcsolódása

Az, hogy az emberek hogyan értékelik helyzetüket a társadalomban, milyenek tartják pozíciójukat az élet különböző dolgaiban, például a legsikeresebb és legkevésbé sikeres emberek közötti létrán hol állnak, összefügg a társadalmi struktúrában elfoglalt helyükkel. Ez az összefüggés az értékek szűrő szerepe miatt az értékrendi és tevékenységtípusonkénti csoportokban (fürtökben) különböző erősségű lehet és az élet különböző területeire irányulhat.

A kétféle szféra közötti kapcsolódás *strukturális* jellegű. Az egyes jellemzők jellegzetes *konstellációi* állnak kapcsolatban egymással.

Nézzük meg először, hogy az 1977-es felmérés alapján az értékválasztástól függetlenül hogyan függ össze az önértékelés a társadalmi rétegződés öt fő dimenziójával: az iskolával, a jövedelemmel, az életkorral, a lakóhellyel és a nemmel.

Négy szignifikáns összefüggést kapunk.

Az *első*, legerősebb kapcsolódásban az idősebb, kisebb jövedelmű emberek önértékelését láthatjuk, akik becsületesnek érzik magukat, életszínvonaluk a múltban nem volt rossz, de úgy érzik, hogy a jövőben sokkal rosszabb lesz.

A *második* struktúrában az idősebb, iskolázottabb, magasabb jövedelműek viszont jelenlegi életszínvonalban, műveltségben, hatalomban helyezik magukat előre és a jövőbeli pozíciójukat nagyon rossznak ítélik.

A *harmadik*, még mindig szignifikáns faktorpárban az iskola és a jövedelem furcsa, ellentétes irányban működő kapcsolódását figyelhetjük meg. Itt a műveltségben és múltbeli jólétben magasabb, míg hasznosság tudatban és jelenlegi életszínvonalban alacsonyabb értékelést találunk.

A *negyedik* faktorban a magasabb iskolai végzettségű nők önértékelését látjuk, akik becsületességben, jelenlegi életszínvonalban, műveltségben magasabbra helyezik magukat, viszont boldogtalanabbak és a hasznosságérzésük is kisebb.

Amennyiben az emberek hasonló értékvalasztások alapján elkülönített csoportjaiban különbözik az önértékelés társadalmi rétegmeghatározottsága, az az értékrendi különbségek következménye.

Vegyük sorra az értékpreferenciák alapján kialakult értelmezhető fűrtöket:

1. fűrt: Ideologikus elit

Az életkor és az iskolai végzettség növekedésével emelkedik a becsület-, hatalom- és műveltség létrákon a pozíciójuk. A jövőt viszont negatívan ítélik meg. Ez lényegében hasonlít a teljes minta második faktorpárjára.

Az ideologikus elit fiatalabb korosztályában magasabb hasznosságérzés, jelenlegi jólét-, siker- és boldogságérzés, valamint egy kicsit magasabb jóléti igény található a jövedelem emelkedésével párhuzamosan.

4. fűrt: Gazdag, örömteli, szociális személyiség

Ebben a fűrtben az életkor növekedésével elsősorban a nők egyre előbbre helyezik magukat hasznosságban, becsületességben, múltbeli jólétben. Az elkövetkező életszínvonalat, műveltséget és sikert viszont egyre negatívabban ítélik meg. Más szignifikáns kapcsolódást nem találunk.

A társadalmi rétegződésnek és az önértékelésnek hasonló kapcsolódását csak a 8. fűrtben figyelhetjük meg azzal a különbséggel, hogy a 8. fűrt értékrendje a magasabb életkorú nőket a jelenlegi jólétükkel és sikerükkel elégedettebbé teszi, viszont boldogtalanabbak, mint a 4. fűrtben szereplő társaik.

5. fűrt: Hagyományos, vallásos, örömteli

Ez az értékrend az idősebbeknél és a kis jövedelemmel rendelkezők körében elégedetlenséget generál, az ilyen emberek becsületességben magasra helyezik magukat, de elégedetlenek a hatalmi pozíciójukkal, jelenlegi és jövőbeli életszínvonalukkal, és lényegesen nagyobb az igényük a jólétre. Ennek igényét ilyen súllyal a többi fűrtnél nem tapasztaltuk.

Ez az értékrend más oldalról a magasabb jövedelmű, fiatalabb, elsősorban férfiaknak és kisvárosban lakó embereknek több hatalmat, magasabb jelenlegi és jövőbeli jólétet és nagyobb hasznosságtudatot ígér.

7. fűrt: Törekvő, alacsony szociabilitás

A 7. fűrtben a múltbeli és jelenlegi jólét alacsony színvonala ellenére a fiatalabbak magas életszínvonalat, sikert és nagyobb hasznosságot várnak a jövőben. Igazán magas hasznosságérzése, sikerérzése és a jelenlegi életszínvonalban jólétérzése a magasabb jövedelmű, alacsonyabb iskolai végzettségű kisvárosi vagy falusi embereknek van.

8. fűrt: Fegyelmezett, etikus, örömtelen

Akik ezt az értékrendet választották, nagyjából azonos helyen vannak a társadalmi hierarchiában, mint a 4. fűrtbeliek (kicsit idősebbek, kicsit alacsonyabb az iskolai végzettségük). Önértékelésükben az életkoruk és a nemük játszik szerepet. A hasznosságnak és a becsületességnek pozitív, a műveltségnek és a jövőbeli életszínvonal megítélésének negatív a súlya. De a 4. fűrt intellektuális és örömmértékei a jobb múltbeli jólét és a sikertelenség ellenére boldogabb életérzést biztosítanak. A 8. fűrt fegyelmezett, autonómiaértékei jobb életszínvonal-elérést és sikerérzést biztosítanak, de jelen van a boldogtalanság is.

9. fűrt: Pragmatikus technokrata

A pragmatikus technokratáknál ismét előtűnik az iskola és a jövedelem ellentétes mozgása. A 9. fűrt értékrendje több boldogságot, nagyobb hatalmat és magasabb jelenlegi életszínvonalat, illetve annak érzését biztosítja a magasabb jövedelmű, alacsonyabb iskolai végzettségű fiatalabb korúaknak.

Amennyiben az iskolai végzettség és a jövedelem azonos irányban mozog, akkor az életkor növekedésével nő az önértékelés a jelenlegi életszínvonalra, a műveltségre, és a becsületességre vonatkozóan. Az elkövetkező időszak életszínvonalának megítélése azonban erősen negatív.

Melyik értékrend ment meg a jövedelem tanulás-negáló hatásától?

Láttuk az emberek önértékelésénél a társadalmi rétegződés egy sajátos alakzatát: a magas jövedelmű és alacsony iskolai végzettségűek csoportját. Ez a réteg magas hasznosságérzéssel és alacsony műveltségi besorolással, magas jelenlegi jóléttel és alacsony becsületességgel rendelkezik. Az 1., a 4., a 8. és a 2. értékrendfűrtben az önértékelésnél ez a társadalmi csoport nem volt megfigyelhető.

Az 5., a 7. és a 9. fűrtben viszont megjelenik. Ezekben az értékrendekben az a közös, hogy mindegyikben átlagnál fontosabbak az anyagi értékek. Az önértékelésekben ennek megfelelően megjelenik e csoport értékválasztásának eredmé-

nyessége: magasra helyezik magukat hasznosságban, jelenlegi jólétben. Ha boldogok is akarnak lenni, akkor két értékrend közül választhatnak: a hagyományos, örömteli, törekvő 5. értékrendfürt és a pragmatikus, technokrata 9. fürt között. Ez a két értékrendfürt a jövedelem növekedésével nagyobb hatalmat is biztosít. A 7. fürt értékrendje ezzel szemben gyors hasznosságérzést és sikerélményt ígér.

Az elemzett négy szignifikáns összefüggés alapján a magyar társadalomról elmondható, hogy különösen az idősebbek számára a becsületesség a fontos, míg a hasznosság, a törekvés a középkorúak sajátja. Mindkét korcsoport erősen hagyománytisztelő életvitelében, értékválasztásában, ugyanakkor többnyire örömtelen, befelé forduló az egyes ember szempontjából. Kivétel ez alól a fiataloknak a pragmatikus-technokrata csoportja. A szociabilitás szempontjából inkább a nők vannak többségben, a férfiak – akár törekvők, akár a hagyományos értékrendet követik – kevésbé szociábilisak.

Mind a nembeli megoszlás, mind a fürtök tartalma alapján mintha elhalványult volna a közösség fontossága, a társas élet szükségessége, a segítőkészség jelentősége; ugyanakkor mind társadalmi, mind anyagi szempontból megerősödött az egyéni boldogulásé, a jobb előmenetelé.

1978-hoz képest jelentős változás következett be, amelynek egyik legfőbb ismérve, hogy az iskolázottság mint érték különösen fontossá vált nemcsak a fiatalok, de a középkorúak számára is. A hasznosságot, a sikeres karriert és anyagi biztonságot az jelenti, ha az egyént gyors alkalmazkodóképesség jellemzi. A követelmények szigorodásával a nemek közötti különbségek a férfiak javára tolódtak el, s ez a jövedelemelosztás egyenlőtlenségével is mérhető.

A biztonság, a családi élet értékeinek fontossága a mindennapi próbatételek elensúlyozásaként felerősödött, de jelen van a béke és a személyes egészségmegőrzés hangsúlyozása is. Ez utóbbi két érték döntően a pragmatikus-technokrata beállítódású személyek sajátja.

A karrier, a magasabb jövedelem elérése egyszerre cél és eszköz az emberek életében, amelyek egy időben, külső és belső késztetések formájában hatnak.

Tanulságos megfigyelni, hogy a csoportok tulajdonságai mennyire elkülönülnek egymástól, amit csak fokoznak a társadalmi elvárások. Tartalmukat illetően viszonylagossá váltak a gazdagság-szegénység, hasznosság-feleslegesség, törekvés-statikusság ellentétpárjai. A változások horizontálisan és vertikálisan egyaránt mélyen érintik nemcsak az egyes embert, hanem a társadalom egészét is, s a válszok a többirányú kihívásokra ma még csak részlegesen fogalmazhatók meg.

Kisebbségi magyar társadalmak értékszemlélete*

Gereben Ferenc

Az alábbiakban empirikus adatok alapján két kérdésre kísérlem meg a válaszadást. (1) Milyen irányba és milyen mértékben módosíthatja a kisebbségi helyzet az emberek cselekedeteit és döntéseit irányító értékrendet (amelyet az anyagi, szellemi, erkölcsi, transzcendentális stb. javak tudatunkban kialakult fontossági sorrendjének viszonylag állandó struktúrájaként kezeltünk)? (2) Az értékszemlélet eltéréseiben milyen szerepet játszhat az egyes (kisebbségi) régiók eltérő kulturális arculata és történelme?

A kérdések konkrétabbá válnak s egyúttal nő a válaszadás hitelessége, ha a vizsgálati terepet leszűkítjük, például a különböző országokban élő, de – legáltalában potenciálisan – azonos nyelvi-kulturális közösséget képező magyar nemzetiségű népesség közép-európai csoportjaira, beleértve az anyaországot is. Ez utóbbi helyszín jelenti a viszonyítási pontot a többi régióra jellemző kisebbségi szituáció bizonyos tudatformáinak tanulmányozásához, míg a régiók eredményeinek egymással való összevetésétől a helyi árnyalatok kirajzolódását várhatjuk.

Előzmények

A második (a regionális kultúrákat érintő) kérdésre először Magyarország határain belül kezdtük meg a válasz keresését, és ennek során jól érzékelhető eltéréseket tapasztaltunk Nyugat- és Kelet-Magyarország társadalmának kulturális és értékorientációs arculata között (Gereben–Nagy 1991). Ugyancsak jellegzetes eltéréseket regisztráltunk három főleg magyarok lakta, de különböző országokban található tájegység: Csallóköz, Székelyföld, valamint Hatvan város és vidéke tanulmányosságának és felnőtt népességének értékpreferenciái között (Gereben–Lőrincz–Nagy–Vidra Szabó 1993). Ez utóbbi kutatás már a kisebbségi szituáció bizonyos értéktudatbeli következményeire is rá tudott mutatni. Nevezetesen arra, hogy a kisebbségi identitástudat, önmaga erősítése céljából, *hajlamos erőteljesebben támaszkodni a hagyományokra, a kulturális és vallási értékekre*, miközben regionális jegyeket is felmutat. Ebből az is következik, hogy a kisebbségi helyzet és a regionalitás kérdése nem választható el élesen egymástól.

*A tanulmány alapját képező felmérést az Országos Kiemelésű Társadalomtudományi Kutatások (OKTK) IX. számú programjának támogatásával végeztük.

A minél hitelesebb válaszadás céljából korábbi vizsgálódásainkat kitágítottuk: térben hét közép-európai ország magyar nemzetiségű polgáira, módszertanilag pedig a sokdimenziós skálázás MINISSA eljárására, amely módot teremt az értékek egymás közötti vonzási és taszítási kapcsolatainak síkbeli ábrázolására.*

A vizsgálatról

Az alábbiakban egy felméréssorozat részeredményeit ismertetem, amelynek fő célkitűzése Közép-Európa különböző országaiban élő magyar népcsoportok 18 éven felüli népességének tudatszociológiai vizsgálata volt. A felmérést *hét ország mintegy százhusz településén* végeztük 1991 és 1995 között (kezdetben az Országos Széchényi Könyvtár, majd a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetének keretében). A hét ország (a vizsgált régió megjelölésével) a következő volt: (Dél-)Szlovákia, Ukrajna (Kárpátalja), Románia (Erdély), Kis-Jugoszlávia (Vajdaság), Szlovénia (Mura-vidék), Ausztria (főleg Bécs) és Magyarország (Budapest nélküli vidék). A kérdőívet összesen 2255 fő válaszolta meg, országonként – Szlovénia és Ausztria kivételével – 303–536 fő. (A pontos adatokat lásd a 94. oldalon lévő táblázat alsó sorában.) Ausztria esete több szempontból is rendhagyó: itt nem az őslakosokat, hanem a (főleg Bécsben élő) emigránsokat kerestük meg a *Bécsi Napló* című újság mellékleteként kiküldött önkitöltős kérdőívünkkel. (A visszaérkezett kérdőívek alacsony száma – 64 db – miatt ausztriai eredményeinket fokozott óvatossággal kell kezelnünk.) A többi hat országban vizsgálati eszközként olyan *kérdőív* szolgált, amelyet az adott országban élő, e feladatra felkészített kérdezőbiztosok (főleg pedagógusok és könyvtárosok) a megkérdezettek lakásán töltöttek ki: szórványban és tömbmagyar régiókban, városban és falun, a települések centrumában és perifériáján egyaránt.

A vizsgálati helyszíneként szolgáló települések kiválasztásánál a *magyarság részaránya* tekintetében reprezentativitásra; a *tájegységek*, a *település nagysága* tekintetében a változatosságra; a településen belül az egyes *településrészek* kijelölésénél az arányosságra; a kérdezett *személyek* kiválasztásánál pedig a véletlenszerűsége törekedtünk. Ez utóbbit úgy kívántuk elérni, hogy a kijelölt utcák minden ötödik házába (lakótelepen mindig más emeletre) kopogtattak be kérdezőbiztosaink, s az egyik családban a (férfi) családfőt, másokban annak feleségét interjúvolták meg.

Mintacsoportjaink tehát, bár nem nevezhetők reprezentatívnak, a vizsgált problémáról képesek *jellemző* és hiteles képet adni; emellett az azonos kiválasztási szempontok miatt jól összehasonlíthatók. Mivel a mintában szereplők az átlagosnál valamivel *fiatalabbak* és *képzettebbek*, az általuk felrajzolt kép valamivel jobb (intellektuálisabb és „modernebb”), mint az az átlagos minta alapján lenne.

*Ezúton mondok köszönetet Füstös Lászlónak kollegiális matematikai tanácsadói segítségéért, valamint Szabados Tímeának és Bolváry Endrének a számítógépes műveletek elvégzéséért.

Nevelési értékelvek

A felmérés sokféle tudati jelenség vizsgálatára vállalkozott, korántsem volt az értékek témájára specializálva. A kérdőív csupán egy értékesztet tartalmazott, a nevelési értékelvek egyik változatát, amelyet egy (nyugat-)német vizsgálat anyagából kölcsönöztem (Noelle-Neumann 1978). E vizsgálati adatok nem tükrözik az értékrend minden fontos összetevőjét, inkább csak a *legfőbb jellemzők és tendenciák* érzékeltetésére alkalmasak.

A kérdőívben szereplő feladat a következő volt: „Összeállítottunk egy listát, amely különböző követelményeket tartalmaz arra vonatkozóan, hogy mit kell a gyerekeknek későbbi életükre útravalóul adni, mit kell a gyerekeknek a szülői házban tanulniuk. Melyeket tartja Ön ezek közül különösen fontosnak? Válasszon ki ötöt!”

A választható 16 értékelvet és a megkérdezettek választásainak arányát a 93. oldalon lévő táblázat ismerteti. A közép-európai magyarság vezető nevelési értékeinek a rendszeren elvégzett *munka*, az *egészséges(ebb) életmód* és az *udvariasság* bizonyult. (Vezető nevelési értéknek számít az, amelynek átadását a következő generáció számára 50%-ot meghaladó arányban tartják fontosnak.) A szerényebben preferált, de a kérdezettek 30–40%-a által kiemelt nevelési elveket – az *érvényesülést*, *emberismeretet*, *takarékosságot*, tehát a praktikum és önérvényesítés értékeit – követően (a 7–9. helyen) olyan kultúrával és nyitottsággal kapcsolatos értékekkel találkozunk, mint a *tudásszomj*, a *tolerancia* és az *olvasás* szeretete.

Jelentősen lemaradva, 10 és 20% közötti említésgyakorisággal szerepelnek az önkorlátozás, az önálrendelés és a transzcendencia közösségi értékei: az *alkalmazkodás*, a *szerénység*, a *vallásos hit*; és itt húzódik meg szerényen a *művészetek* iránti vonzalom is. Végül (10% alatt) találjuk meg az értékek olyan vegyesnek mondható együttesét, amelyben a *technikai szakértelem*, a *politikai érdeklődés* és a sok *tv-nézés mérséklésének* kívánalma szerepel.

Ezt a nevelési értékesztet — a Rokeach-féle cél- és eszközértékek tesztjével együtt — egy korábbi, a 80-as évek derekán végzett országos reprezentatív felmérés során is alkalmaztam, így lehetőségem volt a 80-as és a 90-es évek (magyarországi) értékválasztásának egybevetésére. Az MTA Szociológiai Intézetének másfél évtizedes értékutatási eredményeire (Füstös-Szakolczai 1994) is támaszkodva a következő konklúzióra jutottam: „... a rendszerváltozási folyamat első néhány esztendeje főként a hagyományos – önkorlátozó és közösségi – értékekre (takarékosság, alkalmazkodás, szerénység, fegyelmezettség, udvariasság, közügyek iránti érdeklődés stb.) és a lelkiismeretes munkavégzésre hatott sorvasztóan, ezzel szemben növelte az individuális önérvényesítő hajlamot, a kreativitást, az anyagi szemléletet és a racionalitást, s egyúttal az információkra és a másfajta véleményekre való viszonylagos nyitottságot.” (Gereben 1995a, 88. old.)

Kisebbségi értékrend

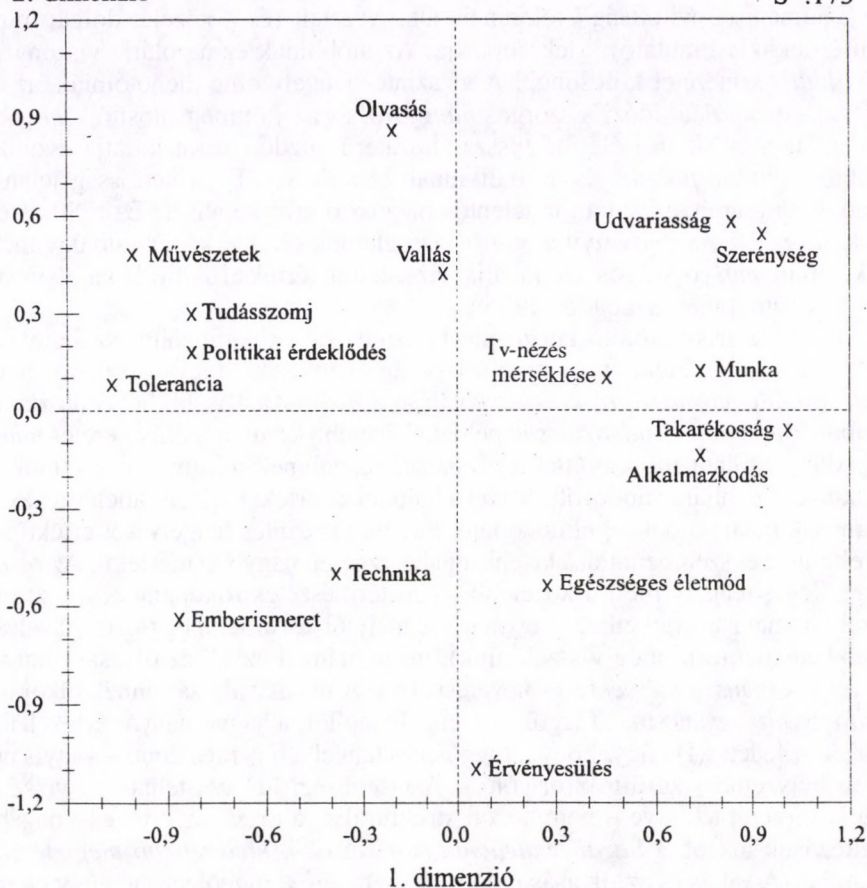
Az időbeli összehasonlítás, mint említettük, csak a magyarországi vizsgálati te-
repre vonatkozott. Lehetőségünk van azonban *térbeli* – határon inneni és túli –
összevetésre is.

A Magyarországon kívüli magyarságot egy tömbként kezelve, az anyaországhoz
mérten viszonylag kis különbségek mutatkoznak: a *vallásos hit* (10. hely) egyér-
telműen közelebb áll a *határon túli* magyarokhoz. Ez kisebb mértékben elmond-
ható az *egészséges életmódról* (2. hely) és az *udvariasságról* (3. hely), és talán
a *szerepességről* (12. hely) és a *művészetek* iránti affinitásról (13. hely) is. Ezzel
szemben a *takarékosság* (6. hely), a *tudásszomj* (7. hely) és az *emberismeret* (5.
hely) inkább az *anyaország* által preferált értékeknek tűnnek. A többnyire nem
túl jelentős értékorientációs eltéréseket nem szabad túlértékelnünk, de annyi mégis
elmondható, hogy *határon túl inkább bizonyos poszt(vagy pre?)materális és ön-
korlátozó; határon innen pedig inkább praktikus és a hétköznapi élethez kapcsoló-
dó értékek iránt mutatkozik valamivel nagyobb affinitás*. Nehéz lenne megmonda-
ni, hogy ezek a különbségek milyen mértékben írhatók *magának a kisebbségi hely-
zetnek* a számlájára, s mennyiben magyarázhatók a Magyarországot környező or-
szágok egy részének *fejletlenebb modernizációs szintjével*, vagy *regionális törté-
nelmi hagyományaival*. A kérdésre – az egyes értékek országonkénti népszerűségét
vizsgálva – később még visszatérünk.

Vonzások és taszítások

Vizsgáljuk meg közelebről a határon inneni és túli értékrendek *belső szerkeze-
tét*, az egyes értékek társulási hajlandóságát. Az 1. és 2. számú ábrák valójá-
ban olyan „térképek”, amelyek szemléltetni tudják az egyes értékek egymáshoz
viszonyított helyzetét. Azok az értékek, amelyeket sokan választottak be *együtt*
a legfontosabbnak tartott öt közé, a koordinátarendszerben közel kerülnek egy-
máshoz (vonzás), amelyeket pedig kevesen: nagyobb távolságot tartanak (taszítás).
Az egymást vonzó értékek esetében felmerülhet a kérdés, hogy milyen szem-
pontok, milyen hasonlóságok alapján rokonították őket a válaszadók; hasonlóké-
pen vizsgálható az is, hogy milyen szempontok jegyében jönnek létre a taszító
kapcsolatok.

Az 1. ábra a vidéki (Budapest nélküli) *Magyarországnak* a 90-es évek első felé-
ben regisztrált értékstruktúráját mutatja be. A koordinátarendszer *vízszintes* tenge-
lyének bal oldalán olyan egymást erősen vonzó értékek sűrűsödnek (*tolerancia*,
művészetek kedvelése, *tudásszomj*, *politikai érdeklődés*), amelyeket összefoglalóan
a *humanista nyitottság* értékeinek nevezhetünk. E csoport tágabb holdudvarához
tartozik a vízszintes tengelyen mérve ugyancsak erősen balra húzó, de a függőle-
ges tengely által is erősen befolyásolt *emberismeret*. (Ezt az értéket vonzási kapcsola-
tok fűzik egyrészt a fenti „humanista” csoporthoz, másrészt lenti szomszédjá-
hoz: a praktikus technikai szakértelemhez is.)

1. ábra

Nevelési értékelvek térképe Magyarországon (Budapest nélküli vidék)
1991-1993. (MINISSA-eljárás)

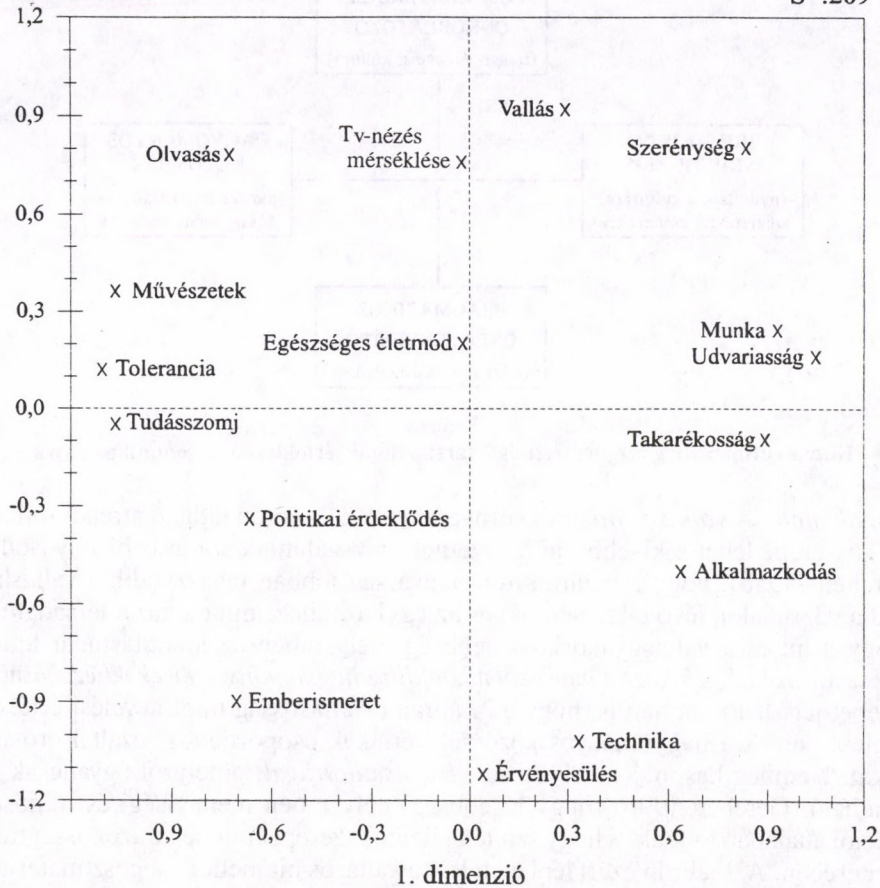
A vízszintes tengely másik oldalán, a „humanista nyitottság” értékeit erősen taszítva, helyezkedik el egy lazább csoportosulás, amelynek magjában a *takarékosság* és a lelkiismeretes *munka*, tágabb holdudvarában pedig az *udvariasság*, a *szerénység*, valamint az *alkalmazkodás* található. Ezeket összefoglalóan *hagyományos közösségi* értékeknek, a *munkaközpontúság*, a *puritán életvitel* és *önalárendelés* értéknyalábjának nevezhetnénk. [Érdekes, hogy az udvariasság, amelyet a tolerancia velejárójának vélhetnénk, milyen messzire sodródott az utóbbtól. Kapcsolatukat meglehetősen erős taszítás ($Q = -0,387$) jellemzi. Ebben szerepe lehet az érték kérdőívben szereplő teljes szövegének: „udvariasság és jó magaviselet”, s ez a megfogalmazás – az 1. ábrán is jól láthatóan – inkább az önkorlátozó *szerénységgel* rokonítja.] Sajátos, hogy a vízszintes tengely két oldalán milyen nagy mérték-

ben zárja ki egymást a hagyományos közösségi gondolkodás önállórendelő attitűdje, és a „humanista nyitottság” tolerancia által vezetett (és a közélet dolgai iránt is némi érdeklődést mutató) értékcsoportja. Az utóbbinak ez a poláris viszony erős *individuális* színezetet kölcsönöz. A vízszintes tengely eme dichotómiája az ezopusi mese példázatát idézi a szorgos *hangyáról* és az „önmegvalósító” *tücsökről*, vagy a Thomas Mann-i életmű vissza-visszatérő küzdőpárosát juttatja eszünkbe: a dolgos, puritán *polgárt* és az individualista *művészt*. Ez a kettősség jelenkori társadalmunk értéktudatában is jelentős megosztó erőt képvisel. Ez a 80-as évek derekán végzett *országos reprezentatív* vizsgálatunk értékterképén épp úgy megjelenik, mint *más* országos és lokális vizsgálatok értékstruktúrájában. (Füstös-Könyves-Tóth 1988; Szabados 1995.)

A munkacentrikus, önkorlátozó puritanizmus és a toleranciára, szellemi értékekre nyitott individualizmus bipoláris világa nemcsak Magyarországra, hanem a *határon túli magyarságra is érvényes* (lásd a 2. ábrát). Kisebb helyváltoztatások azonban történtek. Az *udvariasság* például közelebb került a lelkiismeretes *munkavégzéshez*, s mindkettő egyúttal a vízszintes tengelynek a humán értékektől még távolabb eső pontjára vándorolt. Mivel a humanista értékek (a toleranciával az élen) ugyancsak polarizálódtak, elmondható, hogy a vízszintes tengely két érték típusának ellentéte és szembenállása kisebbségi helyzetben nagyobb mértékű. Az *olvasás* a függőleges tengely mellől közelebb lépett természetes rokonaihoz, a vízszintes tengely humanista értékeihez, s így a két tengelytől körülbelül egyforma távolságra helyezkedett el (erre még visszatérünk), maga után „húzva” az olvasás által vonzott „*a sok tv-nézés mérséklése*” nevelési elvet. A másik változás ennek tükörképe: a *vallásos hit*, ugyancsak a függőleges tengely mellől, a hagyományos értékek táborához közeledett. (De úgy, hogy a függőleges tengelyen is messzebb – vagyis polárisabb helyzetbe – került az origótól). A kisebbségi helyzet tehát – a vízszintes tengely erőterét tekintve – nem hozott strukturális változást az értékek világában; a változások inkább a *hazai tendenciák markánsabb, kiélezettebb megjelenítését* mutatják. (A vallás és az olvasás módosult szerepére a függőleges tengely elemzésekor visszatérünk.)

Ami az 1. ábra függőleges tengelyét illeti, „zenitjét” az *olvasás*, „nadírját” az *érvényesülés* képezi. Ez is egy beszédes, a hazai társadalmi tudatot jól jellemző bipolaritás! Az olvasás közelében a *vallásos hitet*, és – már a hagyományos közösségi értékek körébe áthajolva – a *szerénységet* és az *udvariasságot* találjuk: közös jegyeik alapján *posztmaterialis-önkorlátozó* értékeknek nevezhetjük őket. „Lent”, az érvényesülés szomszédságában pedig a *technikai ismereteket*, az *egészséges életmódot* és az *emberismeretet* fedezhetjük fel. Közös vonásaik alapján ezeket *pragmatikus-önérvényesítő* értékeknek hívhatjuk. Ezzel kialakult a magyarországi értékrend sematikus váza (lásd a 3. ábrát), amely – lényegét illetően – a 80-as évek közepén végzett *országos reprezentatív felmérésünk értékstruktúráját is híven modellezi*.

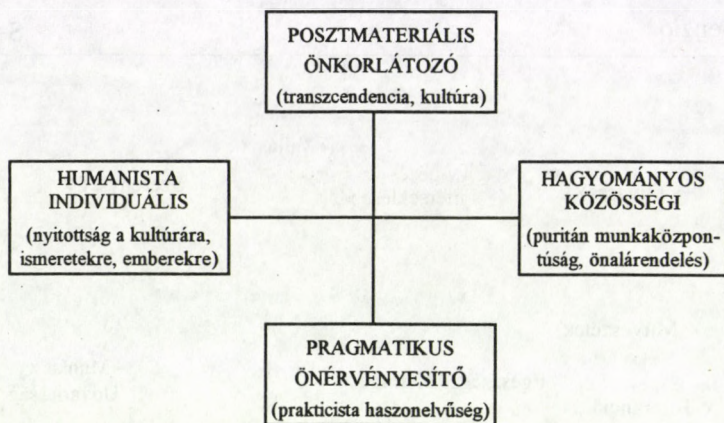
A 2. ábrát szemlélve hozzátehetjük, hogy a *határon túli* (közép-európai) magyarok értékterképe – immár a függőleges tengelyt is figyelembe véve – nagyon hasonlít ehhez. Az egyetlen jelentősebb változás, hogy a Magyarországon pragma-

2. ábra

Nevelési értékelvek térképe a határon túli – hat közép-európai országban élő – magyar nemzetiségű népesség körében 1991–1995. (MINISSA-eljárás)

tikus környezetben szereplő *egészséges életmód* kisebbségi helyzetben posztmaterriális színezetet kapott a *tv-nézés mérséklésével* együtt. Így a függőleges tengely pozitív szakaszának értékvilága „létszámban” és koherenciában egyaránt erősödött. A jelek szerint a kisebbségi lét több szempontból is nehezebb életkörülményei a hétköznapok uralmával, a prakticista haszonelvűséggel szemben egy *markánsabb posztmaterriális ellenvilág kiépítésére* hajlamosítanak. Ugyanakkor a pragmatista értékmező is gazdagodott: a *politikai érdeklődés* értelmiségi luxusból a kisebbségi hétköznapok praktikus elemévé vált. Tömörödött, „izmosodott” ennek az értékmezőnek a pólusa is, s ez végső soron a kisebbségi értéktérnek *mind a négy pólusára* elmondható. Vagyis *a határon túli magyarság értékstruktúrája* – a hasonló szerkezet mellett – *a magyarországinál kontúrosabbnak és polarizál-*

3. ábra

Közép-európai magyar nemzetiségű társadalmak értékterének sematikus rajza

tabbnak tűnik. A vallásos hit értékörnyezetének a 2. ábrán látható átrendeződésében is szerepe lehet a kisebbségi helyzetnek: vizsgálatunk során bebizonyosodott (Gereben 1995b), hogy a határon túli magyarság jobban ragaszkodik a valláshoz (lásd a 93. oldalon lévő táblázatot is) és az egyházakhoz, mint a hazai társadalom; s hogy a hit és a vallásgyakorlás kisebbségi helyzetben az identitástudat fontos támaszául szolgál, s fokozott mértékben kötődik a hagyományos értékekhez. Mindez szerepet játszhatott abban is, hogy a 2. ábrán a vallásosság mint nevelési értékkel közelebb került a hagyományos közösségi értékek csoportjához, ezáltal erősítve azokat. Némileg hasonló a helyzet az olvasáskultúrával, amelyről ugyancsak kimutatható (Gereben 1996), hogy kisebbségi helyzetben mennyiségi és minőségi pozíciói általában jobbak, s hogy szintén jelentős szerepet tölt be az azonosságtudat erősítésében. A 2. ábrán ezért léphetett le – a vallásos hit mellől – a posztmateriális értékek hazai piedesztáljáról, hogy közelebb kerüljön természetes (és nagyobb hatékonyságot sejtető) közegéhez: a művészetek, a tudásszomj és a tolerancia humanista világához.

Néhány – meglehetősen jól értelmezhető – eltérést leszámítva, a határon túli magyarok egyesített csoportja a magyarországi értékterkép főbb „égtájait” bátran magáénak vallhatja, s ezért a 3. ábra sematikus rajza egyaránt érvényes a (80-as)–90-es évek hazai és határon túli magyar nemzetiségű társadalmára.

Végül hangsúlyozni kell, hogy ez a sematikus struktúra nem statikus, hanem „térben” és időben egyaránt dinamikus rendszer. „Térbeli” dinamizmusát (a valódi térbeliség regionális eltérésein túl) a struktúra virtuális terének köztes szféráiban (a képzeletbeli átlók mentén) elhelyezkedő értékek kettős kötése adja; valamint az a tény, hogy az egyes értékcsoporthoz – az odatarozó értékek említési arányait illetően – nem egyformán „erősek”: legnagyobb súlyt még mindig a hagyományos közösségi értékek képviselnek (a munka és az udvariasság magas említési aránya miatt), leggyengébbnek pedig a humanista és a posztmateriális értékek csoportjai

mutatkoznak. A struktúra időbeli mozgalmasságát pedig – legalábbis Magyarországon területén – a már említett értékváltozási folyamatok jelentik: a *hagyományos önkorlátozó közösségi értékek visszaszorulása*, a „humanista nyitottság” értékcsoporthoz egy részének (*tudásszomj, tolerancia*), valamint a *pragmatikus-önérvényesítő értékek előtérbe kerülése* – vagyis egy erőteljes *individualizációs* folyamatról van szó. Ez a tendencia nem magyar specialitás, hanem nemzetközi értékvizsgálatok által dokumentált *összeurópai* jelenség (Tomka 1995).

Értékcsoportok – társadalmi csoportok

A vizsgált országok válaszadóinak értékválasztásait elemezve *rétegspecifikus vonásokat* találunk: az egyes értéknyalábok társadalmi bázisában *valóságos szakadás* fejeződik ki. Ez konkrétan azt jelenti, hogy az egyik értéknyaláb hívei, társadalmi összetételük tekintetében, általában élesen elkülönülnek a másiktól. Ezt korábbi vizsgálatok eredményei is jelezték (Hankiss–Manchin–Füstös–Szakolczai 1982, Füstös–Könyves-Tóth 1988).

A *hagyományos közösségi értékeket* főképpen az alacsonyabb iskolázottságú fizikai munkások és nyugdíjasok, a falvak és a kisvárosok idősebb lakói preferálták minden vizsgált országban. (Az ausztriai magyarok értékválasztásairól – az alacsony mintaelemszám miatt – nem készítettünk keresztábrákat.) Határon túl jobbra a tömbszerűen (vagy legalább többségben) együtt élők (inkább mint a szórványvidékek lakói), s végül a könyvtől távolabb álló (keveset, vagy nem olvasók), s általában a romantikus és kommersz szórakoztató irodalmat kedvelő válaszadók említették ezeket az értékeket.

A *humanista nyitottság értékei* épp ellenkezőleg: egyértelműen az értelmiséghez, a fiatalokhoz, a nagyobb városokban élőkhez, és általában a szoros értelemben vett kisebbségi (vagy szórvány-) helyzethez, illetve az aktív, s a nívós irodalmat olvasókhoz kötődnek a legerősebben.

A *pragmatikus, önérvényesítő* értékcsoport társadalmi bázisa már nem volt ennyire homogén: a képzetesebb munkásokhoz és a nem diplomás szellemi foglalkozásúakhoz (vagyis a középhelyzetűekhez) kapcsolódott leginkább. (Az érvényesülést határon innen a szellemi, határon túl jobbra a fizikai rétegek választották. A jelek szerint ez az érték a kisebbségben élő szellemi foglalkozásúak körében még nem nyerte vissza morális szalonképességét.) A pragmatikus értékeket valamelyest inkább a városban, mint falun kedvelik, kisebbségi és többségi helyzetekben vegyesen. Az olvasáskultúrának főleg gyenge-közepes szintjeivel (a szórakoztató és bestseller irodalom mellett a kizárólagos non-fiction-érdeklődéssel) mutat leginkább társulási hajlandóságot.

Végül a *posztmaterális, önkorlátozó* csoport értékeinek egy része (vallás, szerezénység) iránt elsősorban az idősebb, nyugdíjas és fizikai foglalkozású rétegeknek volt affinitása, más részüket (egészséges életmód, olvasás) pedig inkább a szellemi foglalkozásúak (elsősorban értelmiségiek) említették meg. Sajátos módon ez utóbbiak inkább vidéki (kisvárosi vagy falusi) lakosok voltak, de a többi réteg ve-

gyesen élt kisebb és nagyobb városokban, valamint falun. Tehát a posztmateriális értékek társadalmi bázisát nem jellemezte sem a vidéki lakóhelynek, sem az alacsonyabb társadalmi státusnak az a dominanciája, amit a hagyományos közösségi értékek híveinél tapasztaltunk. A *vallásosság* kisebbségi (szórvány-) helyzetben áll a legnagyobb becsben, s ugyanez elmondható – minden posztmateriális érték esetében – Kárpátaljára is. Ami pedig a posztmateriális értékcsoporthoz kulturális háttérét illeti: az idetartozó értékek említői általában szerény aktivitással, de nem lebecsülendő színvonalon olvasnak, s főleg a klasszikusokat, a romantikusokat és a bestsellereket kedvelik.

A négy nagy értékorientációs típus tehát eltérő rétegspecifikus vonásokkal és társadalmi arculattal rendelkezik. Ez az eltérő arculat különösen az alapvetőnek tűnő „vízszintes” tengely két oldalán: a hagyományos közösségi értékvilág és a humanista nyitottság modernebb értékei mentén különül el markánsan.

S végül említsük meg azokat az értékeket, amelyeknek előfordulási arányát az általános kisebbségi sorson belül a *szórványhelyzet* (vagy legalábbis nem többségi szituáció) tovább növelte: ezek a *tolerancia*, a *vallásos hit* és a *tudásszomj*.

Hét ország: hét értékvilág?

Mielőtt a különböző országokban élő magyar kisebbségek értékrendjéről külön-külön szólnánk, tegyünk néhány általános észrevételt. (A 94. oldalon lévő táblázat a kérdőívvel azonos – alfabetikus – sorrendben adja meg a hét vizsgálati csoport százalékos említési arányszámait.) Először egy hagyományos értékről essék szó: a tisztességesen végzett *munka* (7. sz.) magas presztízsnak örvend és vezető értéknek számít minden régióban. Nem így a *politika iránti érdeklődés* (3. sz.), amelynek egybehangzóan alacsony arányú említése feltehetően térségünk demokratikus gyakorlatának fejletlenségéről árulkodik. Az egyetlen kivételt az ausztriai (bécsi) magyarok jelentik, akik egyrészt már jobban ismerik a demokratikus politizálás jelentőségét és tétjét, másrészt – emigránsok lévén – eleve sorsukkal politizáltak. A *művészetek kedvelésére* (5. sz.) is egységesen kevesen szavaztak (11–16%), ami azt is jelezheti, hogy térségünkben a szocialista kulturális forradalom virtuális vívmányainak, és a politikapótló szerepet kényszerből vállaló művészetek heroikus teljesítményeinek korszaka után eljött az anyagi javak és a pragmatizmus primátusának „művészet-apályos” időszaka. (Lehet viszont, hogy a kisebbségi helyzet továbbra is muníciót ad a műpártolásnak.) Nyugati adatokhoz viszonyítva (Noelle-Neumann 1978, 708. old.) meglehetősen fejletlen a *tolerancia* (6. sz.) iránti igény és érzékenység is, de a különböző országokban nem egyforma mértékben: legtöbb említést az ausztriai, majd a vajdasági magyaroktól kapott, legkevesebbet pedig Kárpátalján és Erdélyben. A fentebb említett modern humán értékek sorába tartozik a *tudásszomj* (15. sz.) is, amely Ausztriában kapott kiemelkedő, Szlovákiában és Magyarországon átlagon felüli szerepet.

Az *alkalmazkodás* (10. sz.), a *szerepnység* (11. sz.), az *udvariasság* (16. sz.) – tehát a hagyományos közösségi értékek – elsősorban kisebbségi erényeknek mu-

tatkoznak: hol Erdély és a Vajdaság (alkalmazkodás), hol Kárpátalja (szerénység és udvariasság) vezet említésükben. A *vallásos hit* (12. sz.), amely (kisebbségi helyzetben) rokona a fenti értékeknek, ugyancsak a határokon túl kapott jelentősebb szerepet (Ausztria, Kárpátalja, Erdély); legkisebb jelentőséget pedig Magyarországon tulajdonítanak neki.

A kép tehát sokkal színesebb, mint amikor az anyaországot a határon túli magyarok összevont adataival vetettük egybe: a különböző régiók – a hasonlóságok mellett – a különbözőségek gazdag skáláját is mutatják. A különbözőségeket és a hasonlóságokat *matematikailag* is kifejeztük. Ezek az együtthatók az eltéréseket természetesen mechanikusan és nem tartalmilag mutatták meg: nevezetesen azt, hogy egyik ország százalékos adatsora egy másikéhoz viszonyítva – globálisan – milyen mértékben hasonlít. (Az alábbiakban – a hasonlóságok és különbségek tartalmi elemzése mellett – utalni fogok a korrelációs együtthatók értékeiből kiolvasható tanulságokra is.)

Leginkább a – sajnos meglehetősen alacsony létszámú – *ausztriai* (bécsi) mintacsoport különül el a többitől az információkra (15. sz.) és közéletiségre (3. sz.) erőteljesen nyitott konzervatív értékrendjével és az eltérő vélemények tiszteletének (6. sz.) lényegesen magasabb szintjével. (Ezt az elkülönülést a korrelációs együtthatók is jól kimutatják: például a Spearman-féle együttható Ausztria és a többi hat ország viszonylatában csak 0,504 és 0,659 közötti hasonlósági értékeket mér, az összes többi relációban viszont 0,8 és 0,9 fölöttieket.)

Erdély és Kárpátalja magyarságának értékvilága hasonlóságot mutat abban, hogy mindkettőben kiemelten fontos a vallásos hit tradicionális értéke (12. sz.), ugyanakkor mindkettőben az átlagosnál jóval alacsonyabb szintű a toleranciára (6. sz.) való készség. Jelentős különbség is akad közöttük (Erdély javára) a kultúrához, tudáshoz (5., 8. és 15. sz.) való hozzáállásban (lásd pl. az olvasás megítélése terén Erdély vezető helyét!); valamint a beilleszkedés, alkalmazkodás (10.), továbbá a szerénység (11.) és az udvariasság (16.) eltérő megítélésében. Ez utóbbiakat – a hagyományos közösségi értékekhez való erős vonzódás jeleként – a kárpátaljai mintacsoport preferálta, mégpedig az összes régió közül a legerősebben. (A korrelációs együtthatók Kárpátalja legközelebbi rokonának – az értékek terén – Erdélyt, második helyen Magyarországot mutatták; Erdély értékvilágához viszont leginkább nem a kárpátaljai, hanem a szlovákiai hasonlított.)

Szlovákia, Vajdaság és Szlovénia magyar kisebbségi csoportjai között is több hasonló vonás mutatkozik (viszonylagos értékbeli összetartozásukat jobbra a korrelációs együtthatók is megerősítették). Mindháromban erőteljes önérvényesítő vágygal, és a tolerancia (Vajdaság és Szlovákia), valamint a takarékoság (Vajdaság és Szlovénia) iránti átlagon felüli fogékonysággal találkozunk. Közöttük is a rendbe való beilleszkedés említésében mutatkozott komolyabb különbség: erre – adataink szerint – a vajdaságiak inkább az erdélyiekkel együtt mutatnak nagyobb hajlandóságot.

A *magyarországi* mintacsoport értékarculata inkább a szlovákiai, vajdasági és szlovéniai kisebbségi csoportokhoz áll közelebb: a takarékos életvitelt, a munkát és az információéhséget említették hasonló arányban. Az emberismeret vonatkozá-

sában viszont inkább az erdélyihez és a kárpátaljaihoz hasonlít. Magyarország a vallásos hit legalacsonyabb, illetve a művészetek iránti fogékonyság egyik legalacsonyabb említési arányával egyben tovább is lép e hasonlóságon egy kisebbségi sorssal nem nehezített és (emiatt? ezzel együtt?) egy erősen szekularizált, pragmatikus életvitel és értékvilág felé. (A korrelációs együtthatók Magyarország kétirányú kötődését hangsúlyozzák: legnagyobb hasonlóságot a szlovéniai és az erdélyi relációban mutatnak.)

Erős leegyszerűsítéssel azt is mondhatjuk, hogy az értékegyüttesek eltérései az *életvezetési és fennmaradási stratégiák* különböző, egymást átfedő típusait sejtetik Közép-Európa szétagolt magyar népcsoportjai körében. Hipotetikusán megnevezhetünk egy „nyugati” (konzervatív) *polgári* típust (főleg Ausztria); egy „keleti”, *tradicionális*, befelé (és közösségekre) építkező, premodern típust (főleg Erdély és Kárpátalja); egy nyitottabb, *polgárosuló*, „közép-európai” modellt (főleg Szlovákia, Vajdaság és Szlovénia); valamint az utóbbi típusnak egy meglehetősen *prakticista és individualista* változatát (Magyarország). Természetesen az egyes típusokon belül is akadnak regionális és egyéb (a társadalmi környezettől, történelmi-kulturális hagyományoktól függő) különbségek, mint például Kárpátalja és Erdély értékrendje között, ami leginkább az utóbbi erősebb kulturális elkötelezettségében mutatkozik meg.

Összefoglalás

Hét közép-európai ország 2255 magyar nemzetiségű polgárának kérdőíves megkérdezésével arra kerestünk választ, hogy miképpen módosítja a kisebbségi helyzet, illetve a régiók kulturális-történelmi különbözősége az értékrendet.

A kisebbségi sors, amely próbára teszi az identitást és előhívja az azonosságtudatot védelmező gesztusokat, bizonyos mértékig konzerválhatja az értékrendet, s erősítheti a kötődést a hagyományos közösségi, transzcendentális és kulturális értékekhez. Ez az általános tendencia azonban a regionális kultúrák és a réteghelyzetek szűrőjén keresztül érvényesül, s ez a tény – a kisebbségi szituáción belül is – nem kis eltéréseket okoz. A régió fogalmán jelen esetben nem csak egy-egy ország magyarok lakta vidékét értjük, hanem olyan – esetleg több országot is átfedő – övezeteket, amelyeknek értékrendje (a különbségek mellett) lényeges pontokon megegyezik. Így például a közép-európai magyarság értéktérképén kirajzolódik egy nyugati, fejlett polgártudatú; egy északkeleti–keleti elhelyezkedésű, a tradíciókhoz erősen kötődő értékvilág; és a kettő között egy – minden tekintetben – köztes zóna, amelyben (különösen erőteljes *practicista* orientációja miatt némileg elkülönülten) az anyaország is benne foglaltatik.

A kisebbségi helyzetből és a regionalitásból fakadó minden eltérés ellenére azonban nagyon erősek az összetartozás és a hasonlóság jelei. Ez különösen az értékrendek pólusait és belső szerkezetét, valamint társadalmi arculatát (az egyes értékcsoportok rétegspecifikus vonásait) illetően mutatkozik meg. Közép-Európa különböző országaiban élő magyarok értékmezőjét tehát az azonosság és a különbözőség, a folyamatosság és a megszakítottság egyaránt jellemzi.

Gyermeknevelési elvek a magyar társadalomban (1982–1996)

Szabados Tímea

Az értékek és a normák meghatározó szerepet játszanak a társadalmi együttélés szabályozásában. Az értékek változásának vizsgálata különösen fontos a társadalmi átalakulások idején. A társadalmi, gazdasági, politikai változások felgyorsultak, ezt kisebb-nagyobb késéssel követi és kíséri az értékrendszerek változása. A változások előidézője és mozgatója alapvetően az egyén. Először az emberek tudatában fogalmazódik meg a „mássá levés”, a jobbítás igénye, majd az értékrendjükben is változás következik be. De ebben a folyamatban visszahatás is érvényesül: a társadalmi mozgások maguk is befolyásolják az emberek értékrendjét, értékpreferenciáit.

Magyarországon az utóbbi években jelentős társadalmi átalakulások mentek végbe, amelyek az emberek értékrendjét nagymértékben befolyásolták. Nem olyan egyértelműek többé a preferenciák, mint korábban. Megváltoztak az egyéni lehetőségek, sokakban értékválság, bizonytalanság keletkezett. Jóllehet sok minden tisztázódott – erre egyéni és társadalmi igény egyaránt van –, a társadalomban mégsem alakult ki egy olyan stabil értékrend, amely segítené az egyes embert döntéseiben, választásaiban, s abban, hogy saját magát, cselekedeteit, illetve másokat egyértelműen ítéljen meg.

Az MTA Szociológiai Intézet Értékszociológiai Műhelyének kutatói 1982-ben végzett kutatásukban arra kerestek választ, hogy a 80-as évek elején mely értékek domináltak a magyar társadalomban és hogyan alakult a társadalom értékrendje, értékrendszere. Ezt a vizsgálatot egy 1460 főből álló reprezentatív minta alapján végezték el (Hankiss–Füstös–Manchin–Szakolczai 1982). A vizsgálat bizonyos részei megismétlésre kerültek 1996-ban. Így lehetővé válik az adatok tükrében az elmúlt évek során történt értékrendbeli változások elemzése. Az alábbiakban az országos reprezentatív minta keretében egy, a gyermeknevelési elvekre vonatkozóan feltett kérdést elemzünk, amely így szól:

Néhány olyan tulajdonságot soroltunk fel, amire nevelni lehet a gyerekeket. Kérem, válassza ki azt az ötöt, amelyet a legfontosabbnak tart!

1 – jó magaviselet	7 – türelem	13 – határozottság,
2 – udvariasság	8 – képzelőerő, fantázia	állhatatosság
3 – önállóság	9 – mások tisztelete, tolerancia	14 – vallásos hit
4 – munkaszeretet	10 – vezetőkészség	15 – önzetlenség
5 – őszinteség	11 – önfegyelem	16 – engedelmesség
6 – felelősségérzet	12 – takarékosság	17 – hűség, lojalitás

A gyerekekkel kapcsolatos elvárások, illetve a gyerekekkel szemben kialakított követelményrendszerek alakulása egyik érzékeny mutatója a társadalomban végbemenő változásoknak, tükrözik a társadalom jövőképét, megalapozzák a fiatalok értékrendszerét. Az embereknek mindig van egy többé-kevésbé körülhatárolt képük arról, hogy „mire érdemes nevelniük a gyermeküket”. Ennek alapja, hogy milyen kép él bennük a „közeljövő társadalmáról”, mi az, amit értékesnek és hasznosnak tartanak, mi az, amiről úgy gondolják, hogy elősegítheti, könnyebbé és szebbé teheti a felnövekvő generáció életét.

A „jövő-képben” bekövetkező és a társadalom értékrendszerében zajló változások a nevelési elvek változásaiban is megjelennek. Így a társadalom jövőképének egyik dimenzióját ismerhetjük meg ezen elvek segítségével. Fontos megjegyezni azonban azt, hogy a kapott eredményeket nem szabad abszolutizálni, ezek csupán tendenciákat jelölnek. A gyermeknevelési elveknél ugyanis csak a dolgok egyik oldala az, hogy ki melyik értékeket tartja fontosnak, a másik az, hogy ezen elvek alapján neveli-e a gyereket.

A gyermeknevelési elvek fontossági sorrendje

A gyermeknevelési elveket döntően három tényező határozza meg: a hagyományok, az attitűdök és az aspirációk.

Első hipotézisem az volt, hogy a vizsgálat két évtizede alatt a gyermeknevelési elvekben jelentős változások történtek a társadalomban zajló más változásokkal párhuzamosan. Feltételezésem szerint ennek iránya a hagyományos értékrendtől egy modernebb értékrend felé mutat, és változásokat tételezek fel különböző társadalmi csoportok vélekedésében is a gyermeknevelési elveket illetően. A második feltevés pedig az volt, hogy a társadalom egészét tekintve világossá fog válni, hogy az egyének inkább a külső, vagy inkább a belső értékek felé fordulnak-e. Ezért a gyermeknevelési elveket két hipotetikus csoportba soroltam.

Külső értékeknek neveztem azokat, amelyek kialakításának célja az egyén elfogadtatása környezetével, amelyek a társadalmi megbecsülést biztosítják.

Belső értékeknek pedig azokat, amelyek a belső harmónia megteremtéséhez szükségesek, kialakításuk célja az állandó belső megújulás igényének kimunkálása az egyénben.

E két kategória a gyakorlatban természetesen nem választható el ilyen élesen, hiszen bizonyos értelemben szinte minden egyes érték besorolható lenne mindkét csoportba. Elméletileg mégis megállapítható, hogy a különböző személyiségjegyek kialakítását általában milyen tényezők motiválják, s ennek alapján eldönthető, hogy melyik csoportba tartoznak.

A felmérések adatai szerint mind 1982-ben, mind 1996-ban keverednek a belső és a külső értékek (lásd a 95. oldalon lévő táblázatokat). Egyik hipotézisünk tehát nem igazolódott be. A leggyakrabban választott érték 1982-ben az országos mintában az *őszinteség*, a válaszolók mintegy 75%-a választotta. Ez pozitív eredmény, hiszen az *őszinteség* minden harmonikus emberi kapcsolat alapja, s ezért jó jel, hogy ilyen sokan tartják fontos nevelési elvnek, s erre nevelik gyermekeiket.

Az 1982-es válaszok alapján további három fő sáv különíthető el. Az egyes sávokban szereplő értékeket körülbelül ugyanannyian választották, ami a teljes minta szintjén azt jelenti, hogy az emberek nagyjából ugyanolyan fontosnak ítélik őket. Az első sávba három érték tartozik: *önállóság, jó magaviselet, felelősségérzet*. Ezeket 47–55% választotta. Az *udvariasság* közbülső helyet foglal el, nincs más hasonló arányban választott érték. A második sávba tartozó értékeket a megkérdezettek 30–40%-a ítélte fontosnak. Ezek a következők: *takarékosság, önfegyelem, mások tisztelete, engedelmesség, munkaszeretet*. A harmadik sávba tartozó értékeket már csak 15–18% választotta. Ezek a *határozottság, a türelem és az önzetlenség*. Tulajdonképpen van egy negyedik sáv is, de itt már olyan kicsik a választási arányok, hogy a kis különbségek is nagyobb jelentőségűek, mint a megelőző sávokban. Ez a sáv is három értéket tartalmaz: *hűség, vallásos hit, fantázia*. Ezeket az értékeket a válaszolók 7,5–10%-a választotta. A legutolsó értéket csupán 3,1% választotta: ez a *vezetőkészség*, ami talán azzal magyarázható, hogy ez az érték egy specifikus társadalmi réteg – leginkább a vezető beosztásúak, a menedzser-ek – értéke.

Mi változott 14 év alatt a gyermeknevelési elvek fontosságai megítélésében a társadalmi tudatban?

Amint azt a 95. oldalon lévő táblázatok is mutatják, az *őszinteség* még mindig a legfontosabb érték. Megtartotta első helyét, bár százalékos választási aránya 3,8%-kal visszaesett.

Az 1996-ban kevésbé preferált értékek a következők voltak (a zárójelben megadott százalékok azt mutatják, hogy mennyivel kevesebben választották ezeket az értékeket 1982-höz viszonyítva): *jó magaviselet* (21,3%), *engedelmesség* (10,4%), *udvariasság* (6,1%), *önfegyelem* (4,9%), *őszinteség* (3,8%), *önzetlenség* (1%).

A jobban preferált értékek 1996-ban: *mások tisztelete* (14,4%), *felelősségérzet* (10,9%), *fantázia* (4,8%), *vallásos hit* (4,6%), *határozottság* (4,5%), *vezetőkészség* (2,4%), *önállóság* (1,6%), *hűség* (1,2%), *munkaszeretet* (1%).

A legszembetűnőbb változás, hogy a *jó magaviseletet* és az *engedelmességet* (hagyományos–szolgálatkész értékek) lényegesen kevesebben választották, helyette viszont nőtt a *mások tisztelete–tolerancia* és a *felelősségérzet* választási aránya. Tehát a hagyományos értékrendet képviselő nevelési elvek választási arányai csökkentek, és helyettük a modern értékek válnak egyre hangsúlyosabbá. (Kivételt képez ez alól a vallásos hitre nevelés, melynek százalékos választási aránya egy kicsivel nőtt, bár csak egy pozíciót lépett előre.)

Nemek szerinti különbségek 1982-ben és 1996-ban

Az országos mintában az értékek fontossági sorrendje szempontjából a férfiak és nők között alig van eltérés (lásd a 96. oldalon lévő felső táblázatot). Egyetlen érték van 1982-ben, ami a nőknél három pozícióval előbb szerepel: a *mások tisztelete*.

1996-ban – ha a sorrendiséget nézzük – a *jó magatartás* négy pozícióval került előbbre a nőknél (bár százalékos választása csökkent), míg a *vallásos hit* három pozícióval. A *fantázia* pedig a nőknél három pozícióval hátrább került.

Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy mely értékeket választották nagyobb arányban a nők, és melyek azok, amelyeket a férfiak választottak, akkor érdekes eredményre jutunk (lásd a 96. és 97. oldalon lévő táblázatokat).

Az 1982-es vizsgálat első öt „férfi értéke”: fantázia, vezetőkészség, határozottság, munkaszeretet, önállóság. Ezeket az önmegvalósítás értékeinek nevezhetjük, hiszen mögöttük feltehetőleg ez a törekvés áll.

Az első három „női érték”: a vallásos hit, az önzetlenség és mások tisztelete. Ezeket a szolgálat értékeinek nevezhetjük, mert mind a három mások felé fordulásra, segítőkészre nevel. A másik három „női” értékben – udvariasság, őszinteség, jó magaviselet – is ugyanaz a lényeg: a másokhoz való alkalmazkodás magas fokú készségének kifejlesztése.

Nézzük mi áll ezeknek az eredményeknek a háttérben. Gyakran beszélünk manapság az önmegvalósításról – elsősorban a munka és a közélet területén. Ez egyre gyakrabban hangzik el a nők céljai között is. Ha egy férfinak életcélja az önmegvalósítás, akkor azt természetesen jónak tartja, s nyilvánvalóan a gyerekeit is erre fogja nevelni.

A nők hagyományos feladata a családban a szolgálat: a férj és a gyerekek ellátása, igényeik kielégítése. Így, bár napjainkban egyre erősödő tendenciát mutat a nők „egyenjogúságra” való törekvése, vagyis a férfiakkal azonos szerepvállalások megvalósításának igénye, sokan mégis a klasszikus női ideált tekintették követendő mintának 1982-ben. Ezért azok a nők, akik családjukért élnek, gyerekeik számára is ezt tűzik ki célul.

A türelmet, hűséget, engedelmességet és takarékossgot a férfiak és a nők körülbelül azonos arányban választották 1982-ben.

A férfiak 1996-ban is lényegesen nagyobb arányban választották a fantáziát és a vezetőkészséget. Így van ez még akkor is, ha ezen értékek százalékos választása nőtt 1982-höz képest. 1996-ban a férfiak és a nők közel azonos arányban választották az őszinteséget, a felelősségérzetet és a türelmet.

A nők a vallásos hitre nevelést választották lényegesen nagyobb arányban, mint a férfiak. Ezen kívül lényeges különbség van még a jó magatartás értékénél. Az azonos arányban választott értékek köre 1996-ban az őszinteséggel, az udvariassággal és az engedelmességgel bővült. Ez abból eredhet, hogy ezek az értékek egyre inkább beleillenek mindkét csoport szerepfelfogásába. 1996-ban a férfiak és a nők közötti választási különbségek fokozatosan csökkennek.

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy a közeledés ellenére a férfiak és a nők gyermeknevelési elveit az jellemzi, hogy a fantáziára és a vezetőkészségre nevelést még mindig kimondottan „férfi” értékeknek nevezhetjük, míg a vallásos hitre nevelés továbbra is a női értékek közé tartozik. Tendenciájában azonban a nők és a férfiak gyermeknevelési elvei közelednek egymáshoz: egyre több az olyan érték, ahol nincs szignifikáns eltérés értékválasztásaik között.

Életkori csoportok szerinti különbségek

Az 1982-es felmérés adatai szerint az életkor előrehaladtával egyre növekszik a *jó magaviselet*, a *munkaszeretet*, az *engedelmesség*, és a *vallásos hitre nevelés* választási aránya (lásd a 98. oldalon lévő felső táblázatot, részletesebben: Szabados 1995).

A fiatalok a következő nevelési elveket preferálják: *önállóságra*, *őszinteségre*, *határozottságra nevelés*. A fiatalok és az idősek választási különbségei a hagyományos-modern értékek mentén különülnek el. A 20 év alattiak és a 70 év fölöttiek választásainak összehasonlítása során a következő eredményeket kaptuk. A fiataloknál a négy legfontosabb érték az idősekéhez képest: a fantázia, az önállóság, a határozottság és a felelősségérzet. Ezeket „világmegváltó” értékeknek nevezhetjük, hiszen az első három kifejezetten az újító egyéniség tulajdonsága, a negyedik pedig ezek kiegészítője.

Az idősebbek által preferált értékek: a vallásos hit, a munkaszeretet, a jó magaviselet, a hűség-lojalitás, a takarékoság és az engedelmesség. Ezeket az értékeket „világfenntartó” értékeknek nevezhetjük, hiszen ezek a fennálló rend megtartását célozzák, s az az egyén, akit ilyen elvek alapján nevelnek, nem nagy valószínűséggel törekszik majd újításokra.

A fiatalok általában úgy érzik, hogy rajtuk személy szerint múlik a világ sorsa, és ők jobbra akarják azt tenni. Ráadásul úgy érzik, hogy ehhez nincs szükségük segítségre. Erre utal az önállóság és a határozottság elvek választása, s ehhez szükség van a „világmegváltó” értékekre.

Az idősebbek már tudják, hogy egyedül nem lehet megváltoztatni a világot, vagy legalábbis nem úgy, ahogyan azt a fiatalok elképzelik, s ahogy ők is gondolták fiatal korukban. Szerintük már nem a nagy tettekkel lehet a világot megváltani, hanem a mindennapos helytállással. Ehhez van szükség a „világfenntartó” értékekre.

A 21–30 évesek választási sorrendje a 20 év alattiakéhoz képest alig változott. A relatív különbségek közötti változás sem jelentős. Egy érték azonban – a *vezetőkészség* – átkerült az „idős” értékek közül a „fiatalok” közé, méghozzá elég nagy aránykülönbséggel. A 21–30 évesek és a 61–70 évesek értékrendje közelebb áll egymáshoz, mint a 21–30 évesek és a 20 év alattiaké.

Megjegyzendő, hogy az értékválasztásnál az életkor mellett nyilvánvalóan szerepet játszik a világnézet is. Az öregeknél felfedezhető a keresztény értékek súlya, ami nem csoda, hiszen a 70 év felettiak 76,9%-a, a 61–70 éveseknek pedig 63,9%-a vallotta magát vallásosnak. Ugyanakkor a fiatalok inkább az önmegvalósító értékeket részesítették előnyben, és náluk a 20 év alattiaknak csupán 14,1%-a, a 21–30 éveseknek pedig 22,4%-a vallotta magát vallásosnak.

Sokkal fontosabbnak tartják a fiatalok a *fantáziára* nevelést 1996-ban, mint 1982-ben: 1996-ban 11,2%-kal választották többen ezt az elvet. Ugyanez a helyzet a *mások tisztelete* tekintetében is (19,1%-al nőtt 1996-ban). Kétszer annyi fiatal választotta a *vezetőkészséget* 1996-ban, mint 1982-ben (1982-ben: 3,2%, 1996-ban 6,9%). Lényegesen nőtt a *vallásos hitre* nevelést választók között a fiatalok száma: 1,1%-ról 7%-ra és 1,8%-ról 8,3%-ra változott a két legfiatalabb korcsoportnál.

Majdnem felére csökkent a fiatalok körében a *takarékosságot* választók száma 1996-ban.

Lényegesen csökkent a különbség 1996-ban a fiatalok és az idősek válaszai között a *jó magaviselet* tekintetében. A legidősebb korosztály 1982-ben kétszer olyan gyakran választotta ezt az értéket, mint a fiatalok, míg 1996-ban a különbség csupán 1–2%. Ugyanez a helyzet a *felelősségérzet* tekintetében is: míg 1982-ben 21,8%-kal többen választották ezt az értéket a fiatalok, mint a legidősebb korosztály, addig 1996-ra ez a különbség csupán 1% lett. Csökkent az idősebb korosztályban az *engedelmességet és a munkaszeretetet* választók száma is.

Az elmúlt tizennégy év során csökkentek az éles különbségek a gyermeknevelési elvek terén a fiatalok és az idősebb generációk értékválasztásai között.

Az iskolai végzettség szerinti különbségek

1982-ben az alacsony iskolai végzettségűek a *hagyományos, közösségi* értékeket sokkal nagyobb arányban választották, mint a magas iskolai végzettségűek. Ezek az elvek a következők voltak: *engedelmesség, jó magaviselet, vallásos hitre nevelés, türelem, udvariasság és munkaszeretet* (lásd a 99. oldalon lévő felső táblázatot). A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők ezzel ellentétben a *modern személyiségértékeket*, az érvényesülési-önmegvalósítási tulajdonságokat preferálták: *fantázia, felelősségérzet, önállóság, önfegyelem, határozottság*, valamint két belső értéket, az *önzetlenséget*, és a *mások tiszteletét*.

Ha a korábbi gyakorlatnak megfelelően összehasonlítjuk az együtt szereplő értékeket, érdekes eredményre jutunk. *Ismét szinte ugyanazokat az értékeket találjuk együtt, mint az életkori csoportoknál.*

Tizennégy év elteltével a lényeges különbség az, hogy a *vezetőkészségre* nevelés egyértelműen a magas iskolai végzettségűek gyermeknevelési elve lett (lásd a 99. oldalon lévő alsó táblázatot). Ez a csoport ismerte fel leginkább, hogy a felnövekvő generációnak feltétlenül szüksége van erre ahhoz, hogy a jövőben sikeresen érvényesüljön és elérje céljait. 1982-höz képest e csoportban kisebb arányban választották a hagyományos értékeket, miközben nőtt az érvényesüléshez, önmegvalósításhoz szükséges értékek választási aránya. Ugyanez a tendencia figyelhető meg az alacsonyabb iskolai végzettségűeknél is, de itt az elmozdulás kisebb mértékű.

Tehát a következtetés, miszerint a magyar társadalom a gyermeknevelési elvek tekintetében egyre inkább a modernebb értékrend felé halad, elsősorban a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezőkre jellemző, bár kis mértékben 1996-ban már a kevesebb osztályt végzeteknél is megfigyelhető.

A gyermeknevelési elvek struktúrája

Az 1–3. ábrák (68–69. old.) a gyermeknevelési elvek terén 1982 és 1996 között bekövetkezett változásokat mutatják.

A faktorelemzés módszerével azt próbálom kideríteni, hogy milyen értékpolari-

tások, érték-szembeállítások vannak a társadalmi tudatban. A faktorelemzés megmutatja, hogy milyen értékek zárják ki egymást, melyek azok az értékek, amelyek választása valószínűtlenné teszi az értékek egy bizonyos másik csoportjával való együtt szereplést. Vegyük most sorra az egyes faktorok által kifejezett érték-dichotómiákat (4–6. ábra, 69–70. old.).

A 4. ábrán látható alapvető érték-dichotómia már a korábbi elemzéseknél is többször felbukkant, mint a fiatalok és idősek, magasabb illetve alacsonyabb iskolai végzettségűek értékrendje közötti különbség. Úgy tűnik tehát, hogy ez az éles polarizáció valóban jelen volt a társadalmi értékrendszerben. Az *egyik oldalon* azok az értékek állnak, amelyek segítik az egyént céljainak elérésében a modern társadalomban. A *másik oldalon* azok a hagyományos közösségi értékek állnak, ahol nem az egyén a fontos, hanem az *Isten*, a *közösség*, a *másik ember*, az *anyagi javak*, ahol tehát mindig valaki más áll a középpontban.

A másik faktor (5. ábra) már nem értelmezhető olyan egyértelműen, mint az első. A pozitív póluson kétfajta érték keveredik: a munkával kapcsolatos és a vallásos értékek, de a munkával kapcsolatosak a meghatározók (ezekben szerepel nagyobb súllyal a faktor). Ebben az összefüggésben a vallásos hit, a kötelesség, a felelősség és a becsület fogalmához kapcsolódik. A munka értéke bizonyos fajta biztonságra való törekvéssel fonódik össze: anyagi szempontból ezt a takarékoság, lelki szempontból a vallásos hit és a hűség biztosítja.

A bipoláris faktor oldalán pedig az emberi kapcsolatokat szabályozó tulajdonságok szerepelnek. Olyan értékek, amelyek a személyes autonómia fenntartása mellett a másik ember számára könnyebbé teszi az együttélést.

A harmadik faktor (6. ábra) ismét könnyebben értelmezhető. A pozitív póluson a hagyományos keresztény értékek szerepelnek, ahol a világgal való kapcsolatra egyedül a határozottság utal. A másik értékcsoporthoz viszont a protestáns értékeket tartalmazza, ahol evilági értékek is megjelennek. A hagyományos keresztény értékek középpontjában az ember áll – az ember felé fordulás tükröződik bennük –, a protestáns értékeknél pedig elsősorban az anyagi világ, erre a takarékoság, az önállóság és a vezetőkészség értékei utalnak.

1996-ban ugyancsak három faktor különül el egymástól. A 7. ábrán (70. old.) látható első faktor egyik oldalán a *határozottság*, az *önállóság*, a *felelősségérzet* és a *fantázia* szerepelnek együtt. A faktor másik oldalán a *jó magatartás*, az *engedelmesség* és a *vallásos hit* gyermeknevelési elvei szerepelnek. Ha ezt összehasonlítjuk az 1982-es év első faktorával, azt tapasztaljuk, hogy bár felcserélődött a két oldal, ezen kívül semmi sem változott.

A második faktor (8. ábra, 71. old.) egyik pólusán azok az értékek különülnek el, amelyek az eredményes munkavégzést segítik elő, míg a másik póluson a harmonikus emberi kapcsolatoknál nélkülözhetetlen őszinteség és mások tisztelete, valamint a tolerancia áll. Ez a dichotómia pár utal arra, hogy a vezetői attitűdök és az ehhez kapcsolódó tulajdonságok szemben állnak a meghitt emberi kapcsolatokban nélkülözhetetlen őszinteséggel és mások tiszteletével.

A harmadik faktor (9. ábra, 71. old.) egyik pólusára a „szolgálat” értékei kerülnek – ahol mindig a másik személy áll a középpontban –, erre utal az *önzetlenség*, a

türelem és a hűség értékek együtt szereplése, míg a másik póluson az *udvariasság* és a *takarékosság* áll.

A gyermeknevelési elvek axiológiai tere

A gyermeknevelési elvek terét a sokdimenziós skálázás módszerével, az ún. MINISSA-eljárással próbáltam megszerkeszteni. A MINISSA-módszer a térben közel helyezi egymáshoz azokat az értékeket, amelyek vonzzák egymást (gyakran fordulnak elő együtt a válaszokban) és messzire helyezi egymástól azokat, amelyek taszítják egymást (az egyik jelenléte gyakran maga után vonja a másik távollétét). A MINISSA-eljárás eredményeként kapott ábra térképszerűen jeleníti meg az értékrendszert.

Ha megfigyeljük a 10. ábrát (72. old.), amely az 1982-es gyermeknevelési elvek választási struktúráját ábrázolja három dimenzió szerint, akkor azt látjuk, hogy az első dimenzióban keverednek a modern és a hagyományos értékek: szétszóródva helyezkednek el egymáshoz képest e dimenzió belül. A *takarékosság* (L), a *türelem* (G), és az *önfegyelem* (K), a *jó magaviselet* (A) és a *vezetőkészség* (J), valamint az *udvariasság* (B) található e dimenzióban. A jó magaviselet nagyon közel került a másik dimenzióhoz, ami nem meglepő, hiszen ebbe a dimenzióba kizárólag a hagyományos értékek kerültek: a *munkaszeretet* (D), az *engedelmesség* (P), a *vallásos hit* (N), a *hűség* (Q), és mindettől nagyon távol a *mások tisztelete* (I). A harmadik dimenzióban ismét keverednek a modern és az általános értékek: az *önzetlenség* (O), a *határozottság* (M), az *őszinteség* (E), a *fantázia* (H), a *felelősségérzet* (F) és az *önállóság* (C). Tehát egy tisztán hagyományos értékeket tartalmazó dimenzió mellett, a másik két dimenzióban egyfajta keveredés figyelhető meg 1982-ben.

A II. ábrán (73. old.) látható az 1996-os év MINISSA-modellje. Az első dimenzióba itt a hagyományos közösségi értékek kerültek: *jó magaviselet* (A), *engedelmesség* (P), *vallásos hit* (N), ez a három érték külön csoportot alkot, amelyet hagyományos-keresztény értékeknek is nevezhetünk. További két érték került még ebbe a dimenzióba: a *takarékosság* (L), és a *munkaszeretet* (D) – ezek protestáns értékekkel azonosíthatók. A következő dimenzió pozitív emberi kapcsolatokat elősegítő elveket, általános értékeket tartalmaz: *udvariasság* (B), *őszinteség* (E), *mások tisztelete* (I), *önzetlenség* (O) és a *hűség-lojalitás* (Q). Ez a dimenzió hasonlóságot mutat a *második faktorral*, de sokkal kevésbé polarizálja az értékeket, mint az első. Ebben a dimenzióban az egymástól viszonylag távol eső értékek laza csoportja helyezkedik el. A harmadik dimenzió értékei a modern személységértékek közé sorolhatók: *vezetőkészség* (J), *önállóság* (C), *határozottság* (M), *önfegyelem* (K). Ezek a gyermeknevelési elvek szoros csoportot alkotnak, míg a *fantázia* (H), a *felelősségérzet* (F) és a *türelem* (G) láncszerűen kapcsolódnak egymáshoz.

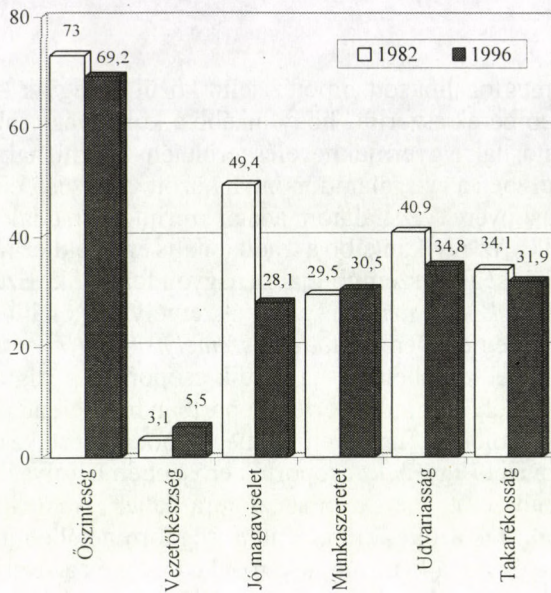
Összefoglalás

A kutatás elején megfogalmazott hipotéziseim közül az egyik – miszerint jól elkülöníthetőek az emberek aszerint, hogy inkább a külső vagy inkább a belső értékeket tartják-e fontosnak a gyermeknevelés területén – hamisnak bizonyult. Másik hipotézisem – amelyben a vizsgálat időpontjai között változást, elmozdulást feltételeztem – bizonyítást nyert. Vizsgálatom adatai szerint a társadalom értékrendszere három részre oszlik. Az egyik inkább a tradicionális értékekhez ragaszkodik; azokhoz, amelyek a közösségi lét szempontjából nagyon fontosak. Ezek voltak a *hagyományos közösségi értékek*. A másik csoport a személyiség önállóságát tartja elsődlegesnek, s ennek megfelelően a *modern személyiségjegyeket* részesíti előnyben a közösségi értékekkel szemben. A harmadik csoportba pedig azok az *általános értékek* tartoznak, amelyek mindkét értékcsoporthoz megjelentek. 1982-től képest 1996-ban hangsúlyeltolódást figyelhetünk meg a modern értékek irányába. A modern értékeket képviselő egyének, csoportok erősebben befolyásolták a társadalom egészének értékrendszerét, mert a társadalomra hatást gyakorló emberek ebbe a csoportba tartoznak. Ők azok, akik az emberiség történetében mindig is a zászlóvivő szerepét töltötték be: a fiatalság, a városi lakosság és az értelmiség. Ők jelentős szerepet töltenek be a társadalmi gondolkodásmód alakításában. A hagyományos közösségi értékeket pedig az idősebbek, az alacsonyabb iskolai végzettségűek, vagyis azok preferálják, akiknek kisebb hatásuk van a társadalmi értékrend alakulására.

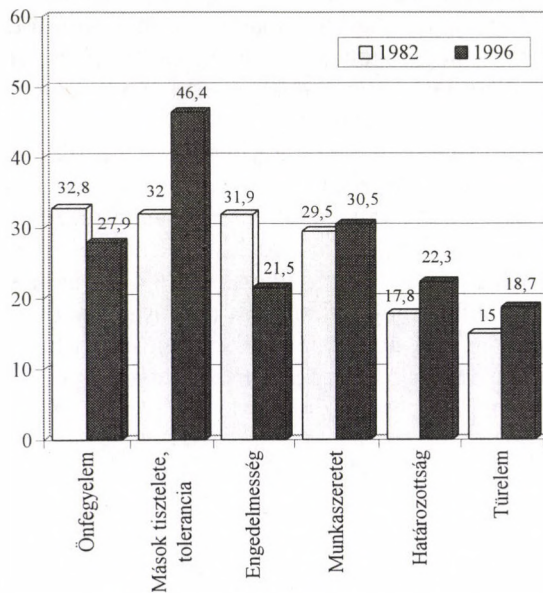
A kérdéses tizenhét gyermeknevelési elv közül egyetlen olyat sem találunk, amely lényegtelen. Figyelembe kell azonban vennünk – amint azt már a bevezetőben is megjegyeztem –, hogy ezek az eredmények csak tendenciákat jelölnek, s az, hogy ki mely értéket tartja fontosnak, az csak a kérdés egyik oldala, és más kérdés, hogy erre neveli-e a gyermekét.

Az 1982 és 1996 közötti időszakra jellemző elmozdulások jelzés értékűek: megmutatják, hogy mely irányba mozdul el a társadalom értékrendje a gyermeknevelési elvek területén, és milyen változások lesznek tapasztalhatók a felnövekvő generáció tulajdonságait illetően. Mennyire lesz a felnövekvő nemzedék „életképes” egyre változó világunkban, s rendelkezik-e majd azokkal a tulajdonságokkal, amelyek szükségesek ahhoz, hogy sikeres és boldog emberként éljék le életüket.

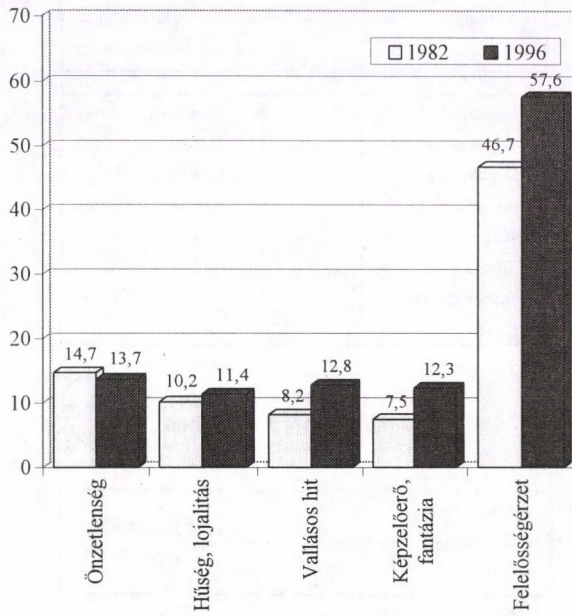
Reményeim szerint a jövő nemzedékének nevelésében szerepet kapnak mind a modern, mind a hagyományos értékek, hiszen legalább olyan fontos, hogy társas lények legyünk, mint az, hogy önmegvalósító, célirányos, magabiztos eredményesek.

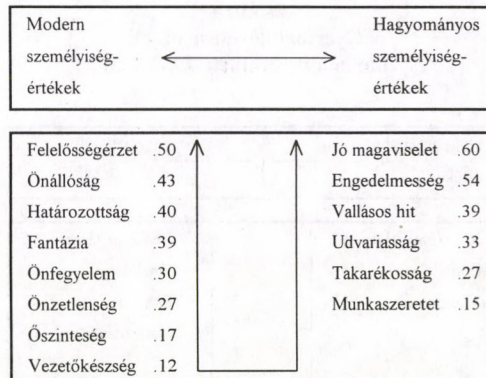
1. ábra
Gyermeknevelési elvek választása 1982-ben és 1996-ban százalékos megosztásban

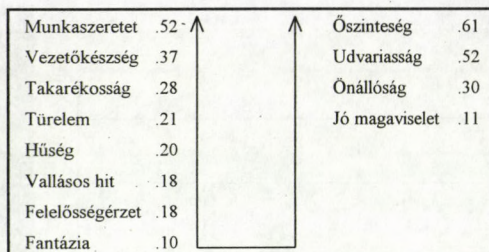
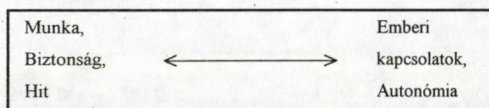
2. ábra
Gyermeknevelési elvek választása 1982-ben és 1996-ban százalékos megosztásban

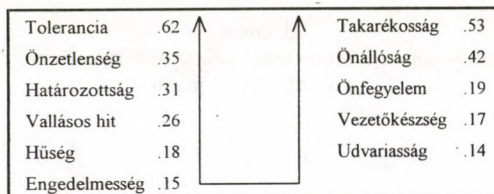
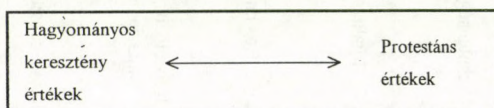
3. ábra
Gyermeknevelési elvek választása 1982-ben
és 1996-ban százalékos megoszlásban

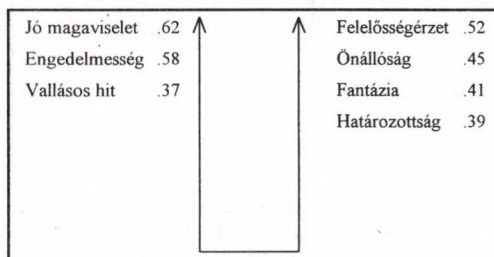
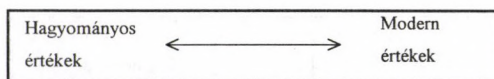
4. ábra
Gyermeknevelési elvek első faktora
1982-ben

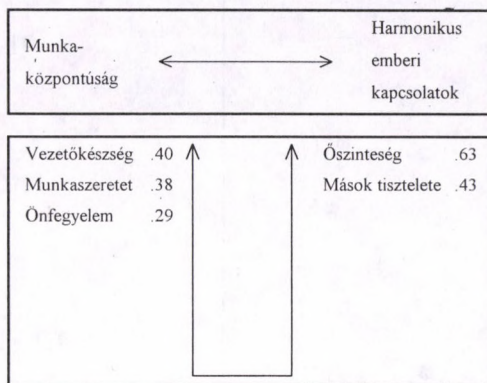
5. ábra
Gyermeknevelési elvek
második faktora 1982-ben

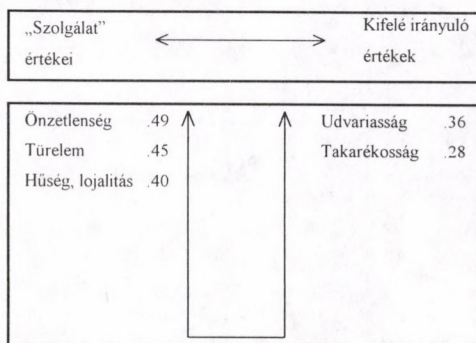
6. ábra
Gyermeknevelési elvek
harmadik faktora 1982-ben

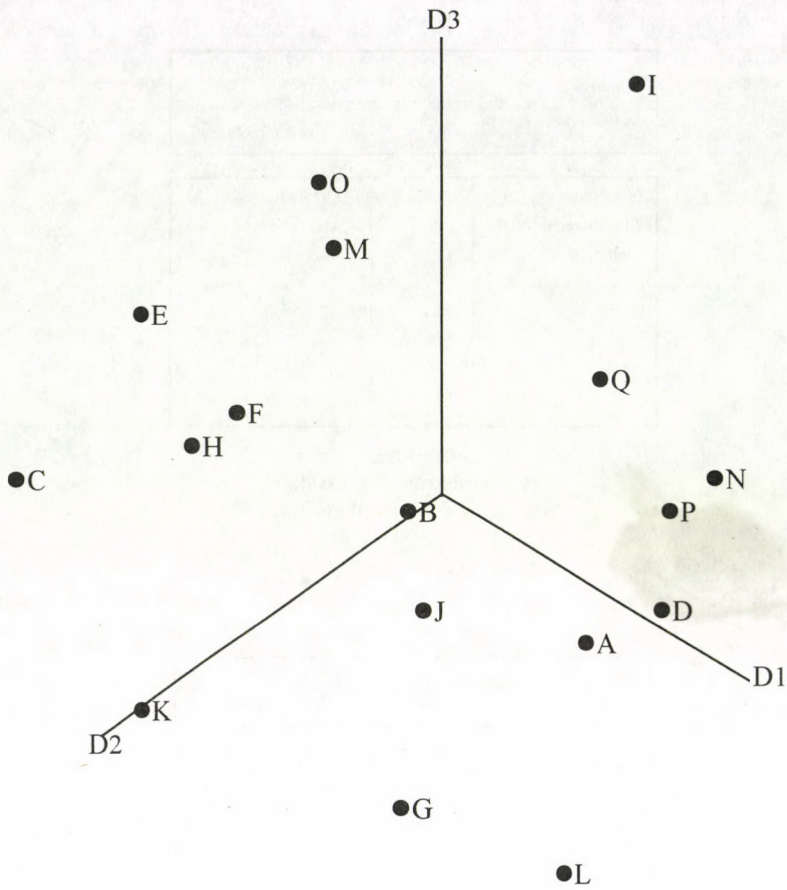
7. ábra
Gyermeknevelési elvek első faktora 1996-ban

8. ábra
Gyermeknevelési elvek
második faktora 1996-ban

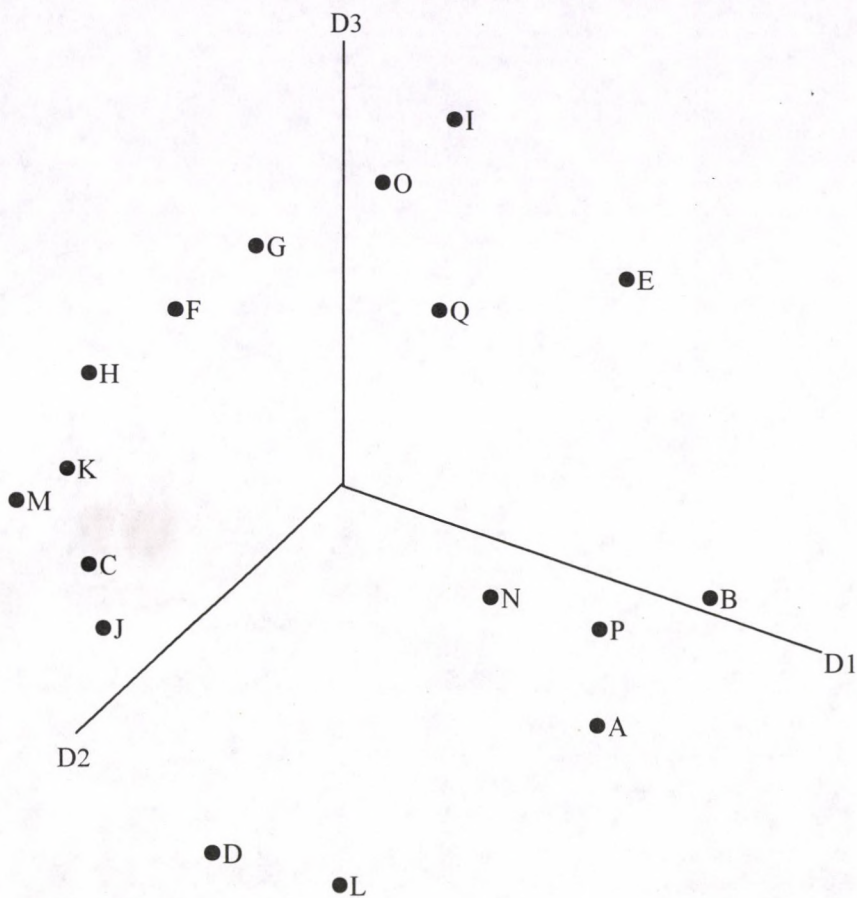

9. ábra
Gyermeknevelési elvek
harmadik faktora 1996-ban

A - jó magaviselet	J - vezetőkészség
B - udvariasság	K - önfegyelem
C - önállóság	L - takarékoság
D - munkaszeretet	M - határozottság, állhatatosság
E - őszinteség	N - vallásos hit
F - felelősségérzet	O - önzetlenség
G - türelem	P - engedelmesség
H - képzelőerő, fantázia	Q - hűség, lojalitás
I - mások tisztelete, tolerancia	

10. ábra
Gyermeknevelési elvek MINISSA ábrázolása, 1982

A - jó magaviselet	J - vezetőkészség
B - udvariasság	K - önfegyelem
C - önállóság	L - takarékoság
D - munkaszeretet	M - határozottság, állhatatosság
E - őszinteség	N - vallásos hit
F - felelősségérzet	O - önzetlenség
G - türelem	P - engedelmesség
H - képzelőerő, fantázia	Q - hűség, lojalitás
I - mások tisztelete, tolerancia	

II. ábra
Gyermeknevelési elvek MINISSA ábrázolása, 1996

Előítéletek és xenofóbia helyi vezetők körében

Bóhm Antal

A New Democracy and Local Governance nemzetközi szociológiai felmérés keretében 1992-ben alkalmunk volt helyi vezetők értékrendjét vizsgálni. (Erről a felmérésről az *INFO-Társadalomtudomány* 25. számában tájékoztatást adtunk.) A vizsgálatot 1996-ban a korábbi felvétellel azonos mintán – városi választott és kinevezett vezetők, valamint a helyi elit körében – 394 fő részvételével megismételtük. A kérdőív egységes koncepció alapján készült, s több mint húsz országban került sor a terepmunkákra. A felmérés feldolgozása folyamatban van, s a későbbiekben alkalmunk lesz arra is, hogy a közép-európai országok helyi vezetőinek értékrendjét összehasonlítsuk egymással. Az alábbiakban a magyar helyi vezetők előítéleteiről adunk rövid áttekintést a két vizsgálat tapasztalatai alapján.

A szokásos szociológiai gyakorlatnak megfelelően, többek között arra kerestünk választ, hogy a megkérdezettek *milyen emberek* (embercsoportok) *szomszédságában nem szeretnék lakni* (lásd a 100. oldalon lévő legfelső táblázatot.)

Mielőtt az adatok elemzéséhez fognánk, szeretném megjegyezni, hogy a szomszédsági kapcsolatok Magyarországon látszólag a kevésbé hangsúlyozott konfliktusforrások közé tartoznak. Ezt bizonyos fokig magyarázza a kisebbségek viszonylag alacsony száma. Ha azonban a különböző, bármilyen kis számú etnikumok egymás mellett élésére gondolunk, akkor nem egyszer a gettósodás, a másik kizárása, vagy a másoktól való elkülönülés mély feszültségeit tapasztalhatjuk. Nem beszélve azokról a negatív élményekről, amelyeket esetenként a környező országok magyar kisebbségével kapcsolatban érzékelünk. G. W. Allport, az előítéletek ismert kutatója, a lakóhelyi érintkezésről a következő példát írta le: „Amerika legtöbb városában már hosszú ideje folyik egy különös sakkjáték. Boston északi negyedének példájával szemléltethetjük ezt. Az írek beköltözését követően a tősgyökeres amerikaiak elmenekültek. Zsidók érkeztek, erre az írek menekültek el. Amikor olaszok kezdtek beözönlenni, a zsidók mentek máshová. Más városnegyedekben a sor így alakult: angolszászok, németek, orosz zsidók, négerok. Amíg a városhatáron belül bőven volt hely, és az elővárosok még csak kialakulóban voltak, a játékra senki sem vetett ügyet.” Ezt azért is érdemes figyelembe venni, mert az utóbbi évek migrációs hatásai, valamint az európai integráció várható következményei Magyarországot is erőteljesen érintik, illetve fogják érinteni.

Visszatérve a helyi vezetők előítéleteire: *az előítéletek az elmúlt négy évben több vonatkozásban is felerősödtek*, különösen a deviáns magatartásúakkal (alkoholizmus, büntetett előélet), valamint a cigányokkal szemben. Mint tudjuk, a rendszer-váltás óta jelentős mértékben emelkedett a bűnözés, s vele párhuzamosan nőtt az

állampolgárok félelemérzete. Életkörülményeink elbizonytalanodása (a munkanélküliség, a perspektíva hiány, a frusztráltság) csak növelte félelmeinket, s ez óhatatlanul az előítéletek felerősödésében nyilvánul meg. Igen figyelemre méltó a *politikai szélsőségektől való nagyfokú tartózkodás*, valamint az is, hogy a jobb- és a baloldali szélsőséges elemektől való elhatárolódás kezd kiegyenlítődni. 1992-ben a megkérdezettek körében jóval nagyobb volt a jobboldali szélsőségektől való elfordulás, mint a baloldaliaktól, mára viszont nagyot változott a helyzet; kérdés, hogy ez magyarázható-e a politikától való lakossági elfordulással vagy a baloldali kormányzattal való elégedetlenséggel. Ugyanakkor e szélsőséges politikai törekvések elutasítása azt is jelzi, hogy a megkérdezettek kevésbé fogékonyak a demagógiára.

Nem erősödött az előítélet a homoszexuálisokkal, AIDS-esekkel kapcsolatban, s csak kis mértékben erősödött az érzelmileg labilis emberekkel szemben – igaz, ez utóbbi így is a megkérdezettek közel felére jellemző.

Valamelyest erősödtek az előítéletek a bevándorlókkal és a menekültekkel szemben, s figyelemre méltó, hogy akárcsak 1992-ben, 1996-ban is lényegesen nagyobb az ellenszenv a bevándorlók, mint a menekültek iránt. Mintha ez is Allport idézett sorait igazolná.

Jelentősen csökkent az előítélet a muzulmánokkal, valamint általában a más embercsoportokhoz tartozókkal szemben. A muzulmánokkal szembeni változást azzal magyarázhatjuk, hogy az 1992-es felvétel eredményeit (az erős arabellenességet) az akkori Öböl-háború befolyásolta. Ami pedig a más embercsoportokra vonatkozik, nyilvánvalóan arról van szó, hogy sokan úgy gondolják, hogy általában természetesen elfogadják, sőt szeretik a más etnikumhoz tartozókat, mindaddig amíg X vagy Y etnikumhoz tartozók nem költöznek a szomszédságukba.

A fentieket egy további kérdéssel próbáltuk finomítani, amely így szólt: „Szeretnénk feltenni néhány kérdést olyan társadalmi csoportokkal kapcsolatban, akikről sokan úgy gondolják, hogy *veszélyeztetik a társadalmi-politikai rendet az országban*. Kérjük, válassza ki az alábbiakból azt a csoportot, amely Önnek a legkevésbé szimpatikus.” Hat csoportot emeltünk ki, ezek: a jobb- és a baloldali szélsőségesek, a bevándorlók (külföldi munkások), a homoszexuálisok, a cigányok és a zsidók:

Az antipátia sorrendje a megkérdezettek százalékában (N=394)

1. Jobboldali szélsőségesek	57,1
2. Baloldali szélsőségesek	36,0
3. Cigányok	21,1
4. Homoszexuálisok	14,0
5. Bevándorlók, vendégmunkások	3,8
6. Zsidók	1,5

Ez a kérdés kétségtelenül drasztikusabb, mint a szomszédságra utaló, hiszen a „társadalmi-politikai rendet” esetlegesen veszélyeztető csoportokról kellett véleményt nyilvánítaniuk a megkérdezetteknek. Ezúttal ismét félelmeinket, aggályokat

regisztrálhattunk. A legtöbben a szélsőséges politikai elemeket utasították el, a jobboldaliakat lényegesen magasabb arányban, mint a baloldaliakat. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy a jobboldali szélsőség képviselői a rendszerváltás óta sokkal jobban exponálták magukat, mint a baloldali szélsőségesek. Az esetenként fasiszta jellegű megnyilvánulásokra érthetően érzékenyebb a lakosság.

A politikai szélsőségek után a *cigányok* következnek – a helyi vezetők egyötöde jelezte ellenszenvét velük szemben. Ez ugyan csak fele akkora arány, mint amit a szomszédsággal kapcsolatos kérdésnél tapasztalhattunk, de az ilyen hozzáállás veszélyeztetheti a társadalmi-politikai rendet, mert kétségtelenül súlyosbíthatja az ellenszenvet. Néhány szociológiai felmérés eredménye alapján feltételezhető az is, hogy a lakossági vélemények (előítéletek, ellenszenvek) brutálisabban nyilvánulnak meg, mint az elit ellenszenvéi. Ezt a cigányokkal szembeni ellenszenvet különben egyre gyakrabban tapasztalhattuk az utóbbi években. Ugyanakkor az is közismert, hogy a cigányok, vagy legalábbis nagy részük, a rendszerváltás vesztesei közé tartoznak, hiszen ők azok, akik tömegesen veszítették el munkájukat, s nehezen találnak erre kompenzációt. A társadalom elszegényedése, a gyorsan növekvő polarizáció szegények és gazdagok között általában elősegíti a bűnbakkeresést, ami együtt szokott járni az etnikai előítéletek és a diszkrimináció erősödésével.

Feltételezhető továbbá az is, hogy a cigánysággal szembeni előítéletekben kumulálódik a másokkal – más etnikai csoportokkal, idegenekkel – szembeni ellenszenv. Azaz a manifeszt cigányellenesség magába sűrít másfajta – többnyire látens – előítéleteket.

A *bevándorlókkal* kapcsolatosan némileg más a helyzet. Az állampolgár ugyan látja és tapasztalja a bevándorlók, vendégmunkások jelenlétét, de nem érzi még jelenlétüket konkurenciának. Esetleg még örül is a kínai éttermek szaporodásának, meg az általa is megfizethető „fekete-munkaerőnek”, ha például éppen építkezésbe fog. Elvileg ugyan elítéli az „emberpiacot”, viszont ha szükséges, szívesen veszi igénybe. Attitűdje a bevándorlókkal szemben bizonyára ambivalens: fél a maffiáktól, ugyanakkor szívesen vásárol a „KGST”-piacokon. Minden bizonnyal ez a magyarázata a viszonylag alacsony fokú antipátiának a bevándorlókkal szemben. Az Európai Unióhoz való sikeres integráció valószínűleg meg fogja változtatni ezt a magatartást és mentalitást, ugyanis feltételezhető, hogy növekedni fog az EU-ba (és Magyarországra) irányuló bevándorlási és munkavállalási szándék. Ausztriában például felerősödött a bevándorlóktól és a „keleti”, idegen munkavállalóktól való félelem mióta az ország tagja lett az EU-nak.

Ami pedig a zsidóság megítélését illeti, igencsak figyelemre méltó, hogy mind a két vizsgálatban (tehát 1992-ben és 1996-ban) a *zsidókkal kapcsolatban tapasztalhattuk a legkisebb intoleranciát*. Ez azért is érdekes, mert más forrásokból erősödő antiszemitizmusra utaló információkat, látens vagy manifeszt zsidóellenes megnyilvánulásokat tapasztalhattunk. Itt valószínűleg arról lehet szó, hogy az antiszemitizmus elsősorban bizonyos értelmiségi körökben, s főleg a fővárosban nyilvánul meg elsősorban, s ennek természetesen nagyobb a publicitása is. A helyi vezetők értékrendjében és előítéleteiben vizsgálataink alapján ez nem regisztrálható. Ez azért is figyelemre méltó, mert ugyanezt a kérdőívet használva más közép-

európai országban – például Lengyelországban – lényegesen nagyobb mértékű antiszemitizmust regisztráltunk.

A szélsőségesnek (társadalmi-politikai rendet veszélyeztetőnek) tekintett csoportokkal kapcsolatosan egy kiegészítő kérdést is feltettünk, nevezetesen azt, hogy az adott csoportokat *el kellene-e tiltani* attól, hogy közhivatalt viseljenek, iskolában tanítsanak, valamint hogy demonstrációkat tartsanak (lásd a 100. oldalon felülről a második táblázatot).

A tiltásra vonatkozó vélemények – ezt hangsúlyozni szeretnénk – elsősorban a jobboldali szélsőséges elemekre, kevésbé a baloldali szélsőségesekre, valamint (a megkérdezettek egyötöde szerint) a cigányokra vonatkoznak. Leginkább az iskolában és a közhivatalban való szereplésüket, s kevésbé a demonstrációkat tiltanák a megkérdezettek.

Az etnikai kisebbségekkel kapcsolatban pozitív válaszokat kaptunk arra a kérdésre, hogy kellene-e nekik jogot biztosítani ahhoz, hogy saját iskolájuk, kulturális szervezeteik, parlamenti képviselőjük stb. legyen (lásd a 100. oldalon felülről a harmadik táblázatot).

A legtöbben a kulturális szervezetek létesítéséhez, a saját iskola és sajtó működtetéséhez és a képviselőhöz való jog biztosítását tartják elfogadhatónak. (Ezeket a jogokat különben törvényeink biztosítják.) Nyelvük hivatalos elismerésére viszont jóval kevesebben adnának jogot (56,6%) – a megkérdezettek közel 40%-a pedig kifejezetten ellenezné ezt. Ez azért is figyelemre méltó, mert a szomszédos országokban élő magyar kisebbség hivatalos nyelvhasználati jogát a magyar állampolgárok többsége természetesnek veszi. Viszont az országon belüli kisebbség esetében már más a véleményük. Hasonló a helyzet a politikai pártok szervezését illetően – erre a megkérdezettek nagyobb hányada (50,3%) nem adna jogot.

Külön kérdésben foglalkoztunk azzal, hogy a társadalmi különbségek *mennyire osztják meg* a lakosságot településeinken. A megkérdezettek szerint leginkább a jövedelmi különbségek (90,8%) osztják meg a lakosságot. Ennél jóval kisebb arányban következnek a képzettség szerinti (68%) és a beosztásbeli (vezető-alkalmazott, 57,4%), majd szorosan ezután az etnikai (56,3%) különbségek. A tradicionális társadalmi különbségeknek: a származás szerinti (32,7%), a felekezeti (29,1%), a városi-falusi (30,2%), valamint az őslakosok-betelepültek (28,3%) szerinti különbségeknek ma már lényegesen kisebb a szerepük. Ebben az összefüggésben az etnikai különbségeknek jóval kisebb a szerepük, mint a jövedelmi különbségeknek. Ez utóbbi az elmúlt évek radikális polarizációja miatt egyre irritálóbb a társadalom számára, s ma már komoly feszültségforrásként kell számon tartanunk.

Az előítéleteket és a xenofóbiát természetesen *külföldi hatások* is gerjeszthetik, ezért arra is rákérdeztünk a felvétel során, hogy a megkérdezettek lakóhelyére mekkora hatással vannak különböző külső tényezők (lásd a 100. oldalon a legalsó táblázatot).

Legkevesbé a külföldi vendégmunkások hatását érzékelik a helyi vezetők, valamivel több mint kétharmaduk szerint ez lényegtelen. Tekintettel arra, hogy viszonylag sok vendégmunkás, feketemunkát vállaló, valamint „KGST-piacozó” van

ma hazánkban, ez az álláspont mindenképpen arra vall, hogy jelenlétük, illetve hatásuk ma (még) kevésbé fontos. Ugyancsak figyelmet érdemel az is, hogy a megkérdezettek közel fele a más országokból érkező környezetszennyezés hatását nem tartja jelentősnek, és a megkérdezettek több mint egyharmada jelentéktelennek minősítette a külföldi kommunikációs eszközök és a turisták hatását. Ugyanakkor a megkérdezettek erősen érezték a külföldi tőke és a külföldi áruk befolyását.

A fentiek összességésként elmondható, hogy 1992-höz képest általában erősödtek az előítéletek a helyi vezetők értékrendjében. Ezek között különösen a deviáns magatartásúakkal és a politikai szélsőségekkel kapcsolatos előítéletek erősek. Az etnikumokat és a kisebbségeket illetően, a cigányokkal kapcsolatban tapasztalható nagyfokú intolerancia. Mindez valószínűleg a gazdasági válság elmélyülésével, a bűnözés erőteljes növekedésével, valamint az életmódban, életvitelben tapasztalható igen gyors és markáns polarizálódással függ össze. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy ez csak a helyi vezetők értékrendjét tükrözi. A lakosság értékrendjében – más szociológiai vizsgálatok tapasztalatai alapján – lényegesen erősebben érvényesül az intolerancia. Mindezt figyelembe véve emelhetjük ki a *helyi vezetők felelősségét a véleményformálásban és a mintaadásban*. Egyáltalán nem mindegy, hogy ők milyen értékeket és véleményeket közvetítenek a helyi társadalom polgárai számára, s hogy ezek az értékek mennyire felelnek meg a modern Európa polgári értékeinek, vagy pedig – másfelől – mennyire intoleránsak és előítéletesek.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page. The text is too light to transcribe accurately.

Statisztikai táblázatok

Az itt közölt táblázatok folyóiratunk e számának témáira vonatkozó legfontosabb adatokat tartalmazzák

A nemzetközi kutatásban elemzett tíz értéktípus (CL 1-10)

Típus	Jóval az átlag felett preferált értékek	Jóval az átlag alatt preferált értékek
CL1	béke, egyenlőség, <i>nemzetbiztonság</i> , szabadság, <i>képzelőerő</i> , <i>logika</i> , felelősségérzet, bátorság, tehetség, tolerancia	kényelmes élet, udvariasság, boldogság, <i>vidámság</i> , engedelmesség, <i>tisztaság</i> , <i>szeretetteljesség</i> , megbocsátás
CL2	béke, egyenlőség, nemzetbiztonság, szabadság, <i>engedelmesség</i> , <i>megbocsátás</i> , udvariasság, önmérséklet	szeretetteljesség, családi biztonság, belső harmónia, tolerancia, <i>képzelőerő</i> , <i>intellektualitás</i> , <i>logika</i> , felelősségérzet
CL3	<i>teljesítmény</i> , <i>önbecsülés</i> , társadalmi elismertség, barátság, tehetség, segítőkészség, önmérséklet, felelősségérzet	<i>béke</i> , nemzetbiztonság, szerelem, szeretetteljesség, <i>tisztaság</i> , udvariasság, boldogság, élvezet, <i>vidámság</i>
CL4	<i>belső harmónia</i> , bölcsesség, szeretetteljesség, <i>önbecsülés</i> , szépség, <i>logika</i> , <i>képzelőerő</i> , <i>intellektualitás</i> , tolerancia	<i>nemzetbiztonság</i> , béke, egyenlőség, kényelmes élet, <i>engedelmesség</i> , megbocsátás, <i>tisztaság</i> , udvariasság, <i>ambíció</i>
CL5	<i>megváltás</i> , <i>megbocsátás</i> , <i>szeretetteljesség</i> , engedelmesség, segítőkészség, udvariasság, <i>tisztaság</i> , <i>vidámság</i> , <i>becsületesség</i> , béke	izgalmas élet, szabadság, <i>képzelőerő</i> , <i>függetlenség</i> , <i>logika</i> , bátorság, tehetség, tolerancia
CL6	<i>izgalmas élet</i> , <i>élvezet</i> , <i>szerelem</i> , boldogság, kényelmes élet, <i>vidámság</i> , szeretetteljesség, <i>tisztaság</i> , udvariasság	<i>nemzetbiztonság</i> , <i>béke</i> , egyenlőség, szabadság, önmérséklet, felelősségérzet
CL7	<i>kényelmes élet</i> , boldogság, nemzetbiztonság, <i>függetlenség</i> , tehetség, <i>képzelőerő</i> , <i>logika</i> , intellektualitás, béke, szerelem	<i>egyenlőség</i> , <i>megbocsátás</i> , <i>segítőkészség</i> , engedelmesség, udvariasság, szeretetteljesség, szabadság, <i>önbecsülés</i> , társadalmi elismertség
CL8	<i>boldogság</i> , családi biztonság, béke, szerelem, nemzetbiztonság, engedelmesség, <i>tisztaság</i> , <i>ambíció</i> , segítőkészség, szeretetteljesség	<i>társadalmi elismertség</i> , <i>tehetség</i> , <i>képzelőerő</i> , <i>intellektualitás</i> , szépség, barátság, <i>önbecsülés</i>
CL9	<i>társadalmi elismertség</i> , egyenlőség, béke, nemzetbiztonság, <i>becsületesség</i> , segítőkészség, tolerancia, felelősségérzet	kényelmes élet, <i>élvezet</i> , boldogság, izgalmas élet, barátság, <i>vidámság</i> , megbocsátás, szeretetteljesség, <i>képzelőerő</i>
CL10	<i>béke</i> , nemzetbiztonság, szabadság, kényelmes élet, <i>vidámság</i> , <i>tisztaság</i> , udvariasság, szeretetteljesség	társadalmi elismertség, belső harmónia, <i>teljesítmény</i> , egyenlőség, <i>felelősségérzet</i> , <i>önmérséklet</i> , engedelmesség

Megjegyzés: a dőlt betűs értékek az átlagtól való rendkívül nagy eltérést jelzik.

A terminális értékek* absztrakt lánc

Ideologikus	Keresztény	Szociáldemokrata
EGYENLŐSÉG	MEGVÁLTÁS	TELJESÍTMÉNY
BÉKE		ÖNBECSÜLÉS
SZABADSÁG		TÁRSADALMI ELISMERTSÉG
NEMZETBIZTONSÁG		

A terminális értékek* világias lánc

Hagyományos	Materiális	Hedonista
CSALÁD	KÉNYELMES ÉLET	IZGALMAS ÉLET
	ÉLVEZET	
BOLDOGSÁG		BARÁTSÁG
		SZERELEM

Az instrumentális értékek absztrakt lánc**

Racionális-szellemi	Pragmatikus	Etikus
INTELLEKTUALITÁS	TEHETSÉG	BÁTORSÁG
	KÉPZELŐERŐ	FELELŐSSÉGÉRZET
LOGIKA	FÜGGETLENSÉG	ÖNMÉRSÉKLET

Az instrumentális értékek világias lánc**

Hagyományos fegyelemelvű	Keresztény	Hedonista
UDVARIASSÁG	SEGÍTŐKÉSZSÉG	VIDÁMSÁG
ENGEDELMESSÉG	SZERETETTELJESSÉG	
TISZTASÁG	MEGBOCSÁTÁS	

***A Rokeach-teszt terminális értékei:** 1. KÉNYELMES ÉLET (sikerben és anyagiakban gazdag élet) – 2. A BÉKE VILÁGA (háború- és konfliktusmentes világ) – 3. BOLDOGSÁG (elégedettség) – 4. BŐLCSESSÉG (az élet dolgainak érett szemlélete és megértése) – 5. CSALÁDI BIZTONSÁG (gondoskodás a hozzátartozókról) – 6. BELSŐ HARMÓNIA (a belső, lelki konfliktusok hiánya) – 7. EGYENLŐSÉG (testvériség, általános esélyegyenlőség) – 8. TELJESÍTMÉNY ÉS ANNAK ÉRZÉSE, TUDATA (teljesítménymotiváltság) – 9. IZGALMAS ÉLET (stimuláló, aktív élet) – 10. NEMZETBIZTONSÁG (a külső támadás elleni védettség) – 11. IGAZ BARÁTSÁG (közeli barátság és baráti kapcsolat) – 12. ÉRETT SZERELEM (bensőséges szexuális és szellemi kapcsolat) – 13. ÉLVEZET (élvezetes, könnyed élet) – 14. ÖNBECSÜLÉS (önérzet) – 15. SZABADSÁG (függetlenség, szabad választási lehetőség) – 16. A SZÉPSÉG VILÁGA (a természet és a művészet szépségei) – 17. TÁRSADALMI ELISMERTSÉG (társadalmi tekintély, megbecsülés) – 18. MEGVÁLTÁS (megváltás és örök élet)

****A Rokeach-teszt instrumentális értékei:** 19. KÉPZELŐERŐ (merész elgondolások, kezdeményezés, kreativitás) – 20. BÁTORSÁG (a nézetek melletti bátor kiállás) – 21. TOLERANCIA (széles látókörű, előfeltételmentes, toleráns magatartás) – 22. ENGEDELMESSÉG (kötelességtudó, tiszteletteljes magatartás) – 23. INTELLEKTUALITÁS (intelligencia, a dolgokra való reagálás) – 24. ÖNMÉRSÉKLET (önuralom, önfegyelem, visszafogottság) – 25. FELELŐSSÉGÉRZET (megbízhatóság, lelkiismeretesség) – 26. TEHETSÉG (hozzáértés, rátermettség, hatékonyság) – 27. VIDÁMSÁG (könnyedség, gondtalanság, jókedv) – 28. LOGIKA (következetes, ésszerű gondolkodás és magatartás) – 29. MEGBOCSÁTÁS (mások hibáinak megbocsátása) – 30. FÜGGETLENSÉG (önállóság, magabiztosság) – 31. SEGÍTŐKÉSZSÉG (munkálkodás mások jóléte érdekében) – 32. BECSÜLTESSÉG (őszinte, igazságra törekvő magatartás) – 33. SZERETETTELJESSÉG (érző, szelíd, kedves magatartás) – 34. TISZTASÁG (ápoltság, rendesség) – 35. AMBÍCIÓ (szorgalmas, törekvő magatartás) – 36. UDVARIASSÁG (előzékenység, udvariasság, jó modor)

Az értéktípusok összefoglaló leírása

CL1	felvilágosult racionalista (hivatalos szocialista)
CL2	szocialista kispolgár (Nyugaton: posztvallásos)
CL3	klasszikus szociáldemokrata
CL4	másként gondolkodó értelmiségi (Nyugaton: felvilágosodás utáni)
CL5	keresztény
CL6	hedonista
CL7	materialista (posztkommunista)
CL8	hagyományos fegyelemelvű
CL9	ideologikus szociáldemokrata
CL10	ideologikus hedonista

Az értéktípusok eredeti és a felmérés alapján becsült megoszlása Magyarországon (%)

	CL1	CL2	CL3	CL4	CL5	CL6	CL7	CL8	CL9	CL10
Eredeti	9,1	5,8	4,8	10,5	13,8	15,0	15,6	7,7	6,3	9,7
Becsült	10,3	8,5	8,3	19,1	14,4	8,2	10,0	13,3	8,9	9,1

Az értéktípusok eredeti és a felmérés alapján becsült megoszlása 24 országban (%)

	CL1	CL2	CL3	CL4	CL5	CL6	CL7	CL8	CL9	CL10
Oroszország	5,2	11,1	21,4	7,8	6,4	6,7	7,5	0,9	19,3	13,7
Moszkva	5,1	5,9	24,7	12,3	4,8	9,1	11,7	1,7	13,6	11,1
Fehéroroszország	6,1	5,2	23,8	5,8	6,1	7,2	11,5	1,3	20,4	12,5
Észtország	10,2	2,9	26,8	9,8	3,4	7,0	14,3	1,9	13,1	10,6
Lettország	13,5	4,2	27,9	10,9	4,4	6,2	16,4	1,9	5,5	9,1
Litvánia	15,3	8,2	21,2	8,0	12,1	7,3	7,5	4,7	3,3	12,4
Bulgária	10,7	13,2	15,7	12,2	6,0	8,6	11,3	2,0	9,4	10,9
Magyarország	10,3	8,5	8,3	9,1	14,4	8,2	10,0	13,3	8,9	9,1
Csehszlovákia	3,6	16,4	33,7	1,5	12,0	11,7	3,7	0,8	3,1	13,6
Lengyelország	3,4	11,8	14,7	7,1	30,8	34,3	2,9	1,5	1,3	2,1
Kelet-Németország	24,1	6,4	21,9	11,9	7,6	6,5	9,5	2,5	5,7	4,0
Nyugat-Németország	12,9	13,6	20,7	13,7	9,6	11,6	8,9	1,4	2,1	5,6
Ausztria	17,0	8,2	23,8	10,8	15,1	7,5	5,2	2,9	3,3	6,2
Finnország	7,0	13,8	12,9	13,1	6,1	19,4	8,8	1,4	4,4	13,1
Svédország	11,6	1,5	28,4	17,8	3,4	12,6	3,6	0,7	14,6	5,8
Norvégia	16,1	4,0	16,3	23,3	10,6	6,7	7,7	0,8	6,7	7,8
Dánia	12,8	2,5	21,3	17,9	7,5	15,4	10,2	1,7	5,3	5,4
Hollandia	8,3	22,0	17,3	14,4	9,2	11,7	7,2	0,4	3,0	6,5
Nagy-Britannia	8,2	4,3	18,4	10,7	17,2	11,9	6,3	3,7	8,7	10,6
Belgium	2,9	23,6	17,1	9,0	16,3	12,0	5,3	2,1	3,8	7,9
Spanyolország	3,8	10,3	13,0	17,1	24,7	12,1	3,6	4,6	5,4	5,4
Portugália	1,8	20,7	14,7	7,2	30,6	5,6	2,0	5,7	9,1	2,7
Olaszország	3,6	14,6	26,6	9,1	25,0	5,9	4,6	2,8	3,9	4,0
Franciaország	3,5	19,3	26,1	7,4	9,5	14,5	6,0	2,6	4,8	6,4

Ön szerint a társadalom állapota jó vagy rossz irányban változott-e az elmúlt három év során? (%)

	Magyar	Cseh	Lengyel	Szlovák	Bolgár
Jelentősen javult	0,00	5,1	1,4	0,3	1,0
Javult	12,8	35,6	18,1	20,1	21,1
Változatlan maradt	8,3	25,3	25,3	17,6	17,4
Roszzabb lett	54,7	28,8	43,3	50,2	39,1
Jelentősen rosszabb lett	24,2	5,1	11,9	11,8	21,4

A körülményeket figyelembe véve, hogyan értékelné jelenlegi anyagi helyzetét? (%)

	Magyar	Cseh	Lengyel	Szlovák	Bolgár
Nagyon jó	7,4	8,3	13,3	7,8	1,7
Elfogadható	38,5	60,7	38,8	38,6	29,3
Alig megfelelő	46,9	24,3	41,2	49,1	52,7
Roszz	7,4	6,7	6,8	4,4	16,3

Mit gondol, hogyan fog alakulni Önnek és családjának anyagi helyzete az elkövetkező három évben? (%)

	Magyar	Cseh	Lengyel	Szlovák	Bolgár
Sokkal jobb lesz	7,9	5,0	12,6	4,8	9,0
Jobb lesz	27,4	26,6	41,7	14,3	37,0
Változatlan marad	29,1	54,8	30,4	53,7	42,0
Roszzabb lesz	29,8	10,6	9,4	19,7	6,0
Sokkal rosszabb lesz	5,8	3,0	5,8	7,5	6,0

Összevont anyagi helyzet (%)

	Magyar	Cseh	Lengyel	Szlovák	Bolgár
Optimista	47,3	72,3	71,4	41,0	56,7
Pesszimista	52,7	27,7	28,6	59,0	43,3

Mit gondol, változott-e az alábbi szempontokból a társadalom az elmúlt három év során?

	Magyar	Lengyel	Cseh	Szlovák	Bolgár
Szólásszabadság	3,85 (-0,89)	3,90 (-0,78)	4,04 (-0,83)	3,44 (-0,52)	3,99 (-0,77)
Az információáramlás szabadsága	3,62 (-0,64)	3,82 (-0,84)	4,08 (-1,09)	3,33 (-0,43)	3,92 (-0,79)
A tömegközlelési eszközök színvonala	3,08 (-0,19)	3,82 (-0,94)	3,69 (-0,63)	3,23 (-0,46)	3,84 (-0,84)
Az állampolgárok részvétele a politikában	2,92 (-0,26)	2,49 (0,23)	2,85 (0,14)	2,50 (0,06)	2,71 (-0,05)
Az oktatás színvonala	2,72 (-0,23)	2,53 (0,15)	3,11 (-0,40)	2,35 (0,28)	2,44 (0,12)
Az egészségügyi ellátás színvonala	2,45 (0,17)	2,14 (0,64)	3,09 (-0,31)	2,40 (0,41)	2,11 (0,53)
A kormányzat problémamegoldó képessége	2,33 (0,22)	2,44 (0,15)	3,19 (0,42)	2,46 (0,16)	2,37 (0,23)
Szociálpolitika	2,31 (0,36)	2,16 (0,46)	2,77 (0,11)	2,30 (0,24)	2,11 (0,53)
A politikai stabilitás	2,26 (0,52)	2,14 (0,59)	3,21 (-0,27)	2,02 (0,70)	2,30 (0,32)
A környezet állapota	2,17 (0,48)	2,49 (0,27)	2,86 (-0,19)	2,62 (0,22)	2,05 (0,42)
Az emberek közötti szolidaritás	2,16 (0,33)	2,23 (0,62)	2,35 (0,26)	2,15 (0,53)	1,99 (0,67)
A jövőbe vetett bizalom	1,88 (1,09)	2,08 (0,65)	3,04 (-0,27)	2,36 (0,49)	2,20 (0,64)
A közbiztonság helyzete	1,88 (0,82)	1,74 (1,27)	2,07 (0,69)	1,64 (1,39)	1,45 (1,52)
Életszínvonal	1,83 (1,07)	2,35 (0,43)	3,31 (-0,73)	2,27 (0,52)	1,99 (0,88)
A gazdaság helyzete	1,81 (1,02)	2,88 (-0,23)	3,44 (-0,84)	2,31 (0,41)	1,94 (0,81)
A gazdasági élet tisztasága	1,67 (0,90)	2,18 (0,69)	2,92 (-0,08)	2,10 (0,42)	1,81 (1,01)
A munkalehetőségek alakulása	nincs adat	1,71 (1,28)	3,18 (-0,34)	2,20 (0,67)	2,12 (0,55)

Átlagértékek az 1: jelentősen rosszabb lett, 5: jelentősen javult skálának megfelelően. Zárójelben az eloszlás aszimmetriáját mutató skewness értéket tüntettük fel: pozitív skewness érték azt jelzi, hogy a változónak több átlagnál nagyobb értéke van, negatív skewness értéknél fordítva.

Az elmúlt három év társadalmi változásainak megítélését kifejező változók bevonásával kapott főkomponensek

	GAZDASÁG- POLITIKA (33,2%)	INFORMÁCIÓ- SZABADSÁG (10,5%)	HUMÁN INFRA- STRUKTÚRA (6,7%)	KÖZÖSSÉGI ÉLET (6,5%)
A gazdaság helyzete	0,726			
A gazdasági élet tisztasága	0,648			
Életszínvonal	0,612			
Politikai stabilitás	0,599			
A munkalehetőségek alakulása	0,562			
A jövőbe vetett bizalom	0,559			
A kormányzat problémamegoldó képessége	0,546			
A környezet állapota	0,543			
Szólásszabadság		0,880		
Az információáramlás szabadsága		0,876		
A tömegközlelési eszközök színvonala		0,706		
Az egészségügyi ellátás színvonala			0,741	
Az oktatás színvonala			0,683	
Közbiztonság			0,655	
Az állampolgárok részvétele a politikában				0,693
Az emberek közötti szolidaritás				0,637
Szociálpolitika				0,472

Teljes magyarázott variancia: 56,9%. Zárójelben az egyes főkomponensek magyarázott variancia százalékait közöljük.

Az elmúlt három év társadalmi változásainak megítélését kifejező változók bevonásával kapott főkomponensek score-átlagai az országok almintáiban

	Magyar	Cseh	Lengyel	Szlovák	Bolgár
GAZDASÁGPOLITIKA	-0,623	1,043	-0,051	0,013	-0,391
INFORMÁCIÓSZABADSÁG	-0,176	0,096	0,207	-0,449	0,306
HUMÁN INFRASTRUKTÚRA	0,194	0,339	-0,124	-0,062	-0,342
KÖZÖSSÉGI ÉLET	0,245	0,062	-0,227	-0,108	0,0342

Mennyire segíti Önt az adott fogalom a demokrácia szó jelentésének megmagyarázásához?

	Magyar	Lengyel	Bolgár	Szlovák	Cseh
EMBERI JOGOK	3,50	3,57	3,61	3,75	3,80
	(-1,57)	(-1,94)	(-2,07)	(-2,91)	(-3,30)
SZABADSÁG	3,44	3,57	3,63	3,78	3,76
	(-1,41)	(-1,84)	(-2,23)	(-3,02)	(-2,78)
TÖRVÉNYESSÉG	3,32	3,43	3,49	3,61	3,63
	(-1,07)	(-1,52)	(-1,76)	(-2,02)	(-2,14)
ALKOTMÁNY	3,24	3,42	3,36	3,54	3,71
	(-1,09)	(-1,40)	(-1,33)	(-1,88)	(-2,50)
EGYENLŐSÉG	3,12	3,20	2,34	3,00	3,15
	(-0,87)	(-0,98)	(0,22)	(-0,72)	(-0,93)
IGAZSÁG	3,09	3,21	3,39	3,57	3,52
	(-0,81)	(-1,05)	(-1,48)	(-1,91)	(-1,75)
PARLAMENT	3,08	2,97	2,59	3,36	3,56
	(-0,81)	(-0,60)	(-0,10)	(-1,35)	(-1,70)
KÖZÉRDEK	3,08	2,77	2,71	3,14	3,19
	(-0,68)	(-0,29)	(-0,29)	(-0,79)	(-0,98)
SZEMÉLYES FELELŐSSÉG	3,03	3,04	3,25	3,10	3,36
	(-0,72)	(-0,73)	(-1,10)	(-0,86)	(-1,33)
KISEBBSÉGI JOGOK	3,01	3,21	2,77	3,33	3,47
	(-0,68)	(-0,95)	(-0,35)	(-1,13)	(-1,55)
KÖZVÉLEMÉNY	2,99	3,00	2,85	3,40	3,42
	(-0,49)	(-0,62)	(-0,44)	(-1,28)	(-1,34)
ÖNKORMÁNYZAT	2,96	2,87	2,03	3,08	3,23
	(-0,52)	(-0,39)	(0,60)	(-0,75)	(-0,93)
EGYÉN	2,95	2,90	3,08	3,06	3,15
	(-0,51)	(-0,43)	(-0,83)	(-0,70)	(-0,86)
SZEMÉLYES BIZTONSÁG	2,83	2,87	3,14	2,91	3,14
	(-0,43)	(-0,48)	(-0,97)	(-0,50)	(-0,90)
ELLENZÉK	2,79	2,74	2,88	3,21	3,38
	(-0,31)	(-0,27)	(-0,53)	(-1,01)	(-1,34)
ÁLLAM	2,78	3,04	2,82	3,37	3,33
	(-0,26)	(-0,58)	(-0,43)	(-1,33)	(-1,17)
PIACGAZDASÁG	2,74	3,11	3,13	3,02	3,15
	(-0,28)	(-0,79)	(-0,88)	(-0,70)	(-0,96)
TESTVÉRISÉG	2,67	2,56	2,23	2,24	2,70
	(-0,19)	(-0,07)	(0,38)	(0,31)	(-0,23)
POLITIKAI PÁRTOK	2,63	2,76	2,45	3,20	3,46
	(-0,15)	(-0,35)	(0,06)	(-1,05)	(-1,45)
NEMZET	2,62	2,96	2,60	2,87	2,88
	(-0,06)	(-0,56)	(-0,15)	(-0,49)	(-0,51)
KORMÁNY	2,57	2,66	2,34	3,22	3,35
	(-0,01)	(-0,14)	(0,20)	(-1,06)	(-1,19)
MAGÁNVÁLLALKOZÁS	2,55	2,77	3,27	3,05	3,20
	(-0,04)	(-0,37)	(-1,17)	(-0,75)	(-1,01)
MAGÁNÉLET	2,53	2,18	3,05	2,53	3,06
	(-0,04)	(-0,41)	(-0,78)	(-0,03)	(-0,78)
MAGÁNÉRDEK	2,41	2,34	2,51	2,79	2,67
	(0,10)	(0,16)	(-0,06)	(-0,44)	(-0,21)
PRIVATIZÁCIÓ	2,26	2,99	2,55	2,71	2,81
	(0,35)	(-0,68)	(-0,11)	(-0,38)	(-0,40)
VALLÁS	2,24	2,04	2,10	2,52	2,63
	(0,34)	(0,55)	(0,50)	(-0,14)	(-0,17)
IDEOLÓGIA	2,24	2,09	1,76	2,01	2,28
	(0,30)	(0,54)	(1,05)	(0,62)	(0,26)
PÉNZ	2,22	2,66	2,36	2,64	2,42
	(0,38)	(-0,23)	(0,14)	(-0,23)	(0,03)
GAZDAGSÁG	2,20	2,35	2,58	2,35	2,02
	(0,38)	(0,16)	(-0,16)	(0,13)	(0,58)
HASZON	2,06	2,59	2,52	2,24	2,21
	(0,56)	(-0,12)	(-0,09)	(0,28)	(0,30)
KAPITALIZMUS	1,99	2,48	2,39	2,35	2,47
	(0,64)	(-0,02)	(0,07)	(0,03)	(-0,07)
SZOCIALIZMUS	1,79	1,64	1,45	1,65	1,53
	(1,01)	(1,32)	(1,74)	(1,34)	(1,59)
DIKTATÚRA	1,60	1,51	1,14	1,62	1,45
	(1,45)	(1,75)	(4,23)	(1,42)	(1,96)

Átlagértékek az 1: egy kicsit segít, 5: nagyon sokat segít skálának megfelelően. Zárójelben az eloszlás aszimmetriáját mutató skewness értéket tüntettük fel: pozitív skewness érték azt jelzi, hogy a változónak több átlagnál nagyobb értéke van, negatív skewness értéknel fordítva.

A demokráciaértelmezés elsődleges főkomponensei

Fogalom	FAKT 1 (19,6%)	FAKT 2 (8,9%)	FAKT 3 (6,6%)	FAKT 4 (5,4%)	FAKT 5 (4,6%)	FAKT 6 (3,4%)	FAKT 7 (3,4%)	FAKT 8 (3,1%)
POLITIKAI PÁRTOK	0,716							
PARLAMENT	0,693							
KISEBBSÉGI JOGOK	0,611							
ÖNKORMÁNYZAT	0,676							
KÖZVÉLEMÉNY	0,600							
ELLENZÉK	0,499							
PIACGAZDASÁG		0,7114						
PRIVATIZÁCIÓ		0,7111						
MAGÁNVÁLLALKOZÁS		0,649						
KAPITALIZMUS		0,617						
HASZON		0,518						
EMBERI JOGOK			0,708					
TÖRVÉNYESSÉG			0,692					
IGAZSÁG			0,634					
SZABADSÁG			0,520					
ALKOTMÁNY			0,507					
MAGÁNÉLET				0,793				
SZEMÉLYES FELELŐSSÉG				0,712				
EGYÉN				0,638				
MAGÁNÉRDEK				0,497				
SZEMÉLYES BIZTONSÁG				0,462				
EGYENLŐSÉG					0,747			
TESTVÉRISÉG					0,641			
KÖZÉRDEK					0,620			
ÁLLAM						0,669		
NEMZET						0,620		
KORMÁNY						0,598		
PÉNZ							0,757	
GAZDASÁG							0,609	
VALLÁS							0,476	
DIKTATÚRA								0,770
SZOCIALIZMUS								0,669
IDEOLÓGIA								0,499

Teljes magyarázott variancia: 57,0%. Zárójelben az egyes főkomponensek magyarázott varianciaszázalékait közöljük.

A demokráciaértelmezés másodlagos főkomponensei

	PÉNZ	NEMZETGAZDASÁG	JOG	DIKTATÚRA	POLITIKA
FAKT 4	-0,666				
FAKT 7	0,609				
FAKT 6		0,717			
FAKT 2		0,615			
FAKT 3			0,793		
FAKT 8				0,743	
FAKT 5				-0,569	
FAKT 1					0,834

**A demokráciaértelmezés másodlagos főkomponenseinek score-átlagai
az országok almintáin belül képzett csoportoknál**

	Magyar	Cseh	Lengyel	Szlovák	Bolgár
PÉNZ	0,072	-0,152	0,300	0,155	-0,381
NEMZETGAZDASÁG	-0,206	0,102	0,252	0,009	-0,168
JOG	-0,258	0,199	-0,083	0,093	0,049
DIKTATÚRA	-0,052	-0,051	0,022	0,085	-0,004
POLITIKA	0,031	0,434	-0,110	0,356	-0,707

Tevékenységszerkezet Magyarországon – 1977. Három faktoros megoldás – Főfaktorelemzés
1. rotálatlan faktor (saját érték 4.75)

T5	állattartás	.35	T41	múzeumba járás	.66
T34	templomba járás	.31	T44	szakirodalom-olvasás	.63
T7	kézimunkázás	.17	T10	turisztika	.57
			T37	színházlátogatás	.55
			T14	strandolás	.55
			T47	tanfolyamra járás	.50
			T59	társadalmi munka	.48
			T60	politikai továbbképzés	.47
			T43	szépirodalom-olvasás	.47
			T39	diszkó	.45
			T36	mozilátogatás	.43
			T11	sétálás	.43
			T40	magnózás	.39
			T31	táncolás	.38
			T54	fotózás	.37
			T38	hangversenylátogatás	.37
			T48	művelődési ház látogatás	.36
			T29	vendéglőbe járás	.36
			T15	sportversenyre járás	.31
HAGYOMÁNYOS MUNKA ASCRPTIVE			REKREATIV / ÖRÖMTELI ACQUISITIVE		

Tevékenységszerkezet Magyarországon – 1977. Három faktoros megoldás – Főfaktorelemzés
2. rotálatlan faktor (saját érték 1.86)

T7	kézimunka	.64	T2	barkácsolás	.59
T6	szobanövény-gondozás	.30	T30	kocsmalátogatás	.53
T38	hangversenyre járás	.22	T16	autóápolás	.39
T41	múzeumlátogatás	.22	T15	sportversenyre járás	.32
T37	színházlátogatás	.21	T3	építkezés	.25
T40	magnózás	.18	T5	állattartás	.20
T11	sétálás	.17			
T43	szépirodalom-olvasás	.17			
INDIVIDUÁLIS / ÖNFEJLESZTŐ			INDIVIDUÁLIS / PRAGMATIKUS		

Tevékenységszerkezet Magyarországon – 1977. Három faktoros megoldás – Főfaktorelemzés
3. rotálatlan faktor (saját érték 1.1)

T4	vikendházba járás	.23	T5	állattartás	.50
T54	fotózás	.16	T1	kertészkedés	.34
T16	autóápolás	.13	T31	táncolás	.33
			T7	kézimunka	.31
			T48	művelődési ház látogatás	.31
			T34	templomba járás	.26
			T6	szobanövény-gondozás	.24
INDIVIDUÁLIS / BEZÁRKÓZÓ			HAGYOMÁNYOS / ÖNFEJLESZTŐ		

Tevékenységszerkezet Magyarországon – 1982. Három faktoros megoldás – Főfaktorelemzés
1. rotálatlan faktor (saját érték 7.74)

T34	templomba járás	.28	T37	színházlátogatás	.70
T5	állattartás	.23	T41	múzeumlátogatás	.69
			T14	strandolás	.69
			T10	kirándulás	.69
			T36	mozilátogatás	.69
			T44	szakirodalom-olvasás	.67
			T31	táncolás	.64
			T40	magnózás	.63
			T39	könnyűzene-hallgatás	.62
			T15	sportversenylátogatás	.59
			T59	társadalmi munka	.59
			T47	szakmai továbbképzés	.57
			T48	művelődési ház látogatás	.53
			T60	politikai továbbképzés	.48
			T54	fotózás	.45
HAGYOMÁNYOS MUNKA ASCRPTIVE			REKREATIV / ÖRÖMTELI ACQUISITIVE		

Tevékenységszerkezet Magyarországon – 1982. Három faktoros megoldás – Főfaktorelemzés
2. rotálatlan faktor (saját érték 2.06)

T7	kézimunkázás	.53	T2	barkácsolás	.53
T6	szobanövény-gondozás	.39	T30	italboltba járás	.50
T41	múzeumlátogatás	.23	T3	házépítés	.42
T11	sétálás	.22	T16	autóápolás	.42
T37	színházlátogatás	.21	T1	kertészkedés	.30
T38	hangversenylátogatás	.20	T15	sportversenylátogatás	.27
T43	szépirodalom-olvasás	.20	T29	vendéglőbe járás	.23
T36	mozilátogatás	.15	T31	táncolás	(.14)
INDIVIDUÁLIS / ÖNÉPÍTŐ ÖNKITELJESÍTŐ			INDIVIDUÁLIS / PRAGMATIKUS		

Tevékenységszerkezet Magyarországon – 1982. Három faktoros megoldás – Főfaktorelemzés
3. rotálatlan faktor (saját érték 1.04)

T30	italbolt látogatás	.17	T1	kertészkedés	.50
T29	vendéglőbe járás	.16	T5	állattartás	.49
T36	mozilátogatás	.09	T7	kézimunkázás	.40
			T6	szobanövény-gondozás	.39
			T34	templomba járás	.22
ÖRÖMTELI / KIFELE IRÁNYULÓ			HAGYOMÁNYOS MUNKA / ÖNFENNTARTÓ		

Tevékenységszerkezet Magyarországon – 1987. Három faktoros megoldás – Főfaktorilelemzés
1. rotálatlan faktor (saját érték 3.39)

T5	szobanövény-gondozás	.09	T41	múzeumlátogatás	.67
T34	templomba járás	.07	T37	hangversenyre járás	.60
			T44	szakirodalom-olvasás	.52
			T10	turisztika	.52
			T36	moziba járás	.47
			T14	strandolás	.42
			T47	szakmai továbbképzés	.42
			T43	szépirodalom-olvasás	.42
			T31	táncolás	.37
			T48	művelődési házba járás	.36
			T29	vendéglőbe járás	.36
			T11	sétálás	.33
			T60	politikai továbbképzés	.32

REKREATIV / ÖRÖMTELI

Tevékenységszerkezet Magyarországon – 1987. Három faktoros megoldás – Főfaktorilelemzés
2. rotálatlan faktor (saját érték 1.92)

T7	kézimunka	.59	T30	táncolás	.55
T6	szobanövény-gondozás	.43	T2	barkácsolás	.51
T11	sétálás	.23	T3	házépítés	.46
T43	szépirodalom-olvasás	.23	T15	sportversenyre járás	.40
T38	hangversenyre járás	.16	T16	autózás	.24
T37	színházba járás	.15			

INDIVIDUÁLIS / ÖNFEJLESZTŐ

PRAGMATIKUS / INDIVIDUÁLIS

Tevékenységszerkezet Magyarországon – 1987. Három faktoros megoldás – Főfaktorilelemzés
3. rotálatlan faktor (saját érték 0.88)

T2	barkácsolás	.11	T1	kertészkedés	.46
T36	moziba járás	.11	T7	kézimunkázás	.35
T38	hangversenyre járás	.10	T5	állattartás	.35
			T16	autózás	.33
			T6	szobanövény-gondozás	.27
			T31	táncolás	.22

INDIVIDUÁLIS / BEZÁRKÓZÓ

HAGYOMÁNYOS / ÖNFENNTARTÓ

Nevelési értékek említési aránya Magyarországon és a határon túli magyarság körében (%) (1991-1995)

Sorrend	Nevelési értékelvek (az összes említések csökkenő sorrendjében)	Az összes válaszadó százalékában	Magyarország (vidék)	Hat közép-európai ország magyar nemzetisége együtt
1.	Munkáját rendesen és lelkiismeretesen végezni	76,9	79,1	76,3
2.	Egészséges életmód	73,1	69,8	73,9
3.	Udvariasság és jó magaviselet	52,6	50,2	53,1
4.	Érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni	40,4	37,5	41,0
5.	Emberismeret a megfelelő barátok és barátnők kiválasztásához	37,7	40,3	37,0
6.	Pénzzel takarékosan bánni	37,2	45,5	35,0
7.	Tudásszomj, vágy a szellemi színvonal állandó emelésére	35,8	39,9	34,7
8.	A másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni	35,4	33,8	35,7
9.	Örömet találni a könyvben, szívesen olvasni	32,4	31,0	32,8
10.	Szilárd hit, szilárd vallási kötődés	17,7	7,5	20,4
11.	A rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni	17,2	19,2	16,7
12.	Szerénynek és tartózkodónak lenni	13,8	11,6	14,3
13.	Kedvét lelteni a művészetekben	13,1	11,2	13,6
14.	Technikai szakértelem, a modern technika értéke	8,5	10,6	7,9
15.	Érdeklődés a politika iránt, a politikai összefüggések megértése	6,7	7,1	6,6
16.	A sok tv-nézés mérséklése	3,7	5,2	3,3
	Összesen	502,2	499,3	502,3
	N =	2255	464	1791

Nevelési értékelvek választása hét ország magyar nemzetisége körében (%) (1991–1995)

Sorszám	Nevelési értékelvek (abc-rendben)	(Dél-) Szlovákia	Ukrajna (Kárpát- alja)	Románia (Erdély)	Kis-Jugo- szlavia (Vajdaság)	Szlovénia (Mura- vidék)	Ausztria (főleg Bécs)	Magyar- ország (vidék)
1.	Egészséges életmód	74,5	78,2	74,4	66,2	75,2	70,3	69,8
2.	Emberismeret a megfelelő barátok és barátnők kiválasztásához	34,8	38,9	40,5	31,6	29,5	48,4	40,3
3.	Érdeklődés a politika iránt, a politikai összefüggések megértése	6,7	6,6	4,5	7,8	1,9	23,4	7,1
4.	Érvényesülni, ne hagyja magát könnyen legyőzni	42,1	35,6	41,8	48,4	43,8	6,2	37,5
5.	Kedvét lelni a művészetekben	13,4	11,9	14,0	14,4	12,4	15,6	11,2
6.	A másképpen gondolkodókat tisztelni, toleránsnak lenni	40,8	26,7	28,4	45,9	32,4	53,1	33,8
7.	Munkáját rendesen és lelkiismeretesen végezni	78,6	76,6	75,0	72,5	80,9	70,3	79,1
8.	Örömet találni a könyvben, szívesen olvasni	33,5	29,0	36,2	32,5	27,6	21,9	31,0
9.	Pénzzel takarékosan bánni	31,5	38,6	28,7	44,7	51,4	15,6	45,5
10.	A rendbe beilleszkedni, alkalmazkodni	9,5	13,5	22,9	22,2	10,5	10,9	19,2
11.	Szerénynek és tartózkodónak lenni	13,8	23,8	11,4	13,1	7,6	14,1	11,6
12.	Szilárd hit, szilárd vallási kötődés	15,3	23,1	22,8	17,2	20,0	39,1	7,5
13.	Technikai szakértelem, a modern technika értése	6,1	8,9	8,4	10,0	7,6	-	10,6
14.	A sok tv-nézés mérséklése	3,2	3,6	1,3	5,0	2,9	10,9	5,2
15.	Tudásszomj, vágy a szellemi színvonal állandó emelésére	39,3	22,4	36,6	32,5	30,5	56,2	39,9
16.	Udvariasság és jó magaviselet	55,5	63,7	51,9	38,1	60,9	51,6	50,2
	Összesen	498,6	501,1	498,8	502,1	495,1	507,6	499,3
	N =	463	303	536	320	105	64	464

**17 gyermeknevelési elv értékválasztási sorrendje
Magyarországon 1982-ben**

Sorrend	Gyermeknevelési elv	Választási arány (%)	B/K*
1.	Őszinteség	73,0	B
2.	Önállóság	52,8	K
3.	Jó magaviselet	49,4	K
4.	Felelősségérzet	46,7	K
5.	Udvariasság	40,9	K
6.	Takarékosság	34,1	B
7.	Önfegyelem	32,8	B
8.	Mások tisztelete, tolerancia	32,0	B
9.	Engedelmesség	31,9	K
10.	Munkaszeretet	29,5	K
11.	Határozottság	17,8	K
12.	Türelem	15,0	B
13.	Önzetlenség	14,7	B
14.	Hűség, lojalitás	10,2	B
15.	Vallásos hit	8,2	B
16.	Képzelőerő, fantázia	7,5	K
17.	Vezetőkészség	3,1	K

*B = Belső érték, K = Külső érték.

**17 gyermeknevelési elv értékválasztási sorrendje
Magyarországon 1996-ban**

Sorrend	Gyermeknevelési elv	Választási arány (%)	A változás nagysága 1982-höz képest (%)
1.	Őszinteség	69,3	- 3,7
2.	Felelősségérzet	57,6	+10,9
3.	Önállóság	54,3	+ 1,5
4.	Mások tisztelete, tolerancia	46,3	+14,3
5.	Udvariasság	34,7	- 6,2
6.	Takarékosság	31,9	- 2,2
7.	Munkaszeretet	31,7	+ 2,2
8.	Jó magaviselet	28,3	- 21,1
9.	Önfegyelem	27,8	- 5,0
10.	Határozottság	22,3	+ 4,5
11.	Engedelmesség	21,5	- 10,4
12.	Türelem	18,6	+ 3,6
13.	Önzetlenség	13,8	- 0,9
14.	Vallásos hit	12,8	+ 4,6
15.	Képzelőerő, fantázia	12,2	+ 4,7
16.	Hűség, lojalitás	11,4	+ 1,2
17.	Vezetőkészség	3,1	+ 2,4

Magyar férfiak és nők értékválasztási sorrendje 1982-ben

Férfiak		Nők	
Sorrend	Választás (%)	Sorrend	Választás (%)
1. Őszinteség	71,4	1. Őszinteség	74,3
2. Önállóság	55,2	2. Önállóság	50,6
3. Jó magaviselet	48,4	3. Jó magaviselet	50,3
4. Felelősségérzet	47,9	4. Felelősségérzet	45,6
5. Udvariasság	39,5	5. Udvariasság	42,3
6. Takarékoság	34,4	6. Takarékoság	33,7
7. Önfegyelem	33,6	7. Mások tisztelete	33,6
8. Engedelmesség	32,3	8. Önfegyelem	32,1
9. Munkaszeretet	31,3	9. Engedelmesség	31,6
10. Mások tisztelete	30,2	10. Munkaszeretet	28,2
11. Határozottság	18,8	11. Határozottság	16,9
12. Türelem	15,2	12. Önzetlenség	15,8
13. Önzetlenség	13,2	13. Türelem	15,0
14. Hűség, lojalitás	10,2	14. Vallásos hit	10,5
15. Képzelőerő	9,4	15. Hűség, lojalitás	10,4
16. Vallásos hit	5,6	16. Képzelőerő	5,5
17. Vezetőkészség	3,6	17. Vezetőkészség	2,7

**A magyar nők által fontosabbnak tartott értékek
1982-ben**

Érték	Választotta (%)		Hányados nő/férfi
	férfi	nő	
Vallásos hit	5,6	10,5	1,88
Önzetlenség	13,2	15,8	1,20
Mások tisztelete	30,2	33,6	1,11
Udvariasság	39,5	42,3	1,07
Őszinteség	71,5	74,3	1,04
Jó magaviselet	48,4	50,3	1,03

**A magyar férfiak által fontosabbnak tartott értékek
1982-ben**

Érték	Választotta (%)		Hányados férfi/nő
	férfi	nő	
Fantázia	9,4	5,5	1,71
Vezetőkészség	3,6	2,7	1,33
Határozottság	18,8	16,9	1,11
Munkaszeretet	31,3	28,2	1,11
Önállóság	55,2	50,6	1,05
Önfegyelem	33,6	32,1	1,05
Felelősségérzet	47,9	45,6	1,04

Magyar férfiak és nők értékválasztási sorrendje 1996-ban

Férfiak		Nők	
Sorrend	Választás (%)	Sorrend	Választás (%)
1. Őszinteség	66,2	1. Őszinteség	71,8
2. Önállóság	58,1	2. Felelősségérzet	59,1
3. Felelősségérzet	55,9	3. Önállóság	51,1
4. Mások tisztelete	43,5	4. Mások tisztelete	48,6
5. Udvariasság	35,4	5. Udvariasság	34,2
6. Munkaszeretet	33,8	6. Jó magaviselet	32,3
7. Takarékoság	32,8	7. Takarékoság	31,0
8. Önfegyelem	29,5	8. Munkaszeretet	30,0
9. Határozottság	24,4	9. Önfegyelem	26,5
10. Jó magaviselet	23,5	10. Engedelmesség	20,9
11. Engedelmesség	22,2	11. Határozottság	20,6
12. Türelem	18,1	12. Türelem	19,0
13. Képzeltető	16,4	13. Vallásos hit	17,1
14. Önzetlenség	14,1	14. Önzetlenség	13,6
15. Hűség, lojalitás	11,6	15. Hűség, lojalitás	11,2
16. Vallásos hit	7,6	16. Képzeltető	8,8
17. Vezetőkészség	7,0	17. Vezetőkészség	4,2

**A magyar nők által fontosabbnak tartott értékek
1996-ban**

Érték	Választotta (%)		Hányados nő/férfi
	férfi	nő	
Vallásos hit	17,1	7,6	2,25
Jó magatartás	23,5	32,2	1,37
Mások tisztelete	43,5	48,6	1,11
Őszinteség	66,2	71,8	1,08
Felelősségérzet	55,9	51,1	1,05
Türelem	19,0	18,1	1,04

**A magyar férfiak által fontosabbnak tartott értékek
1996-ban**

Érték	Választotta (%)		Hányados férfi/nő
	férfi	nő	
Fantázia	16,4	8,8	1,86
Vezetőkészség	7,0	4,2	1,66
Határozottság	24,4	20,6	1,18
Önállóság	58,1	51,1	1,13
Munkaszeretet	33,8	30,0	1,12
Önfegyelem	29,5	26,5	1,11
Engedelmesség	22,2	20,9	1,06
Takarékoság	32,8	31,0	1,05
Udvariasság	35,4	34,2	1,03
Önzetlenség	14,1	13,6	1,03
Hűség, lojalitás	11,6	11,2	1,03

**Gyermeknevelési elvek választási arányai korcsoportok szerint
Magyarországon 1982-ben (%)**

Gyermeknevelési elvek	Korcsoportok (év)						
	<20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	70 >
Jó magaviselet	30,5	40,6	43,4	47,2	48,9	58,6	67,1
Udvariasság	41,1	43,8	42,7	38,5	39,7	42,9	37,3
Önállóság	69,5	65,5	66,5	51,4	52,8	33,0	27,8
Munkaszeretet	16,8	21,1	24,0	32,7	34,9	36,1	37,3
Őszinteség	84,2	78,0	79,6	77,2	69,0	64,4	57,6
Felelősségérzet	48,4	50,0	55,9	52,1	48,9	37,7	26,6
Türelem	23,2	11,9	9,4	12,0	17,5	20,9	19,0
Képzelőerő	9,5	13,3	10,4	10,1	3,9	1,0	2,5
Mások tisztelete	32,6	29,2	34,1	32,7	31,0	30,9	31,6
Vezetőkészség	3,2	1,8	3,6	2,3	5,3	1,0	5,1
Önfegyelem	37,9	33,3	36,6	34,9	28,1	29,8	32,3
Takarékosság	25,3	27,6	30,5	35,0	38,6	43,5	36,1
Határozottság	25,3	24,8	16,8	15,7	18,9	12,0	13,3
Vallásos hit	1,1	1,8	2,9	5,5	7,9	14,1	25,3
Önzetlenség	17,9	13,3	15,1	13,4	16,2	13,6	15,8
Engedelmesség	25,3	29,3	21,5	33,0	28,5	44,5	45,6
Hűség, lojalitás	8,4	10,2	6,8	7,8	10,1	13,1	16,5

**Gyermeknevelési elvek választási arányai korcsoportok szerint
Magyarországon 1996-ban (%)**

Gyermeknevelési elvek	Korcsoportok (év)						
	<20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	70 >
Jó magaviselet	32,8	22,1	25,8	24,4	30,2	34,6	34,5
Udvariasság	48,3	33,2	36,4	31,9	32,3	36,8	35,9
Önállóság	48,3	65,4	62,5	58,6	53,1	40,3	41,9
Munkaszeretet	15,5	15,4	22,6	27,5	43,1	43,1	46,0
Őszinteség	75,9	72,6	67,3	65,4	71,9	68,4	68,4
Felelősségérzet	48,3	61,7	60,1	63,1	55,3	57,8	47,3
Türelem	25,9	22,4	17,9	18,5	18,6	19,3	12,6
Képzelőerő	20,7	20,8	16,5	12,5	7,3	9,0	3,4
Mások tisztelete	51,7	50,0	46,0	45,4	44,7	45,0	45,3
Vezetőkészség	6,9	7,1	4,8	7,7	3,8	4,7	3,9
Önfegyelem	31,0	30,4	25,0	29,2	28,6	26,1	26,6
Takarékosság	13,8	24,9	29,5	37,0	36,9	30,2	36,9
Határozottság	22,4	23,3	28,6	25,4	22,5	15,6	15,3
Vallásos hit	7,0	8,3	8,8	7,0	11,4	20,8	26,7
Önzetlenség	17,2	15,8	14,5	15,3	10,7	10,9	14,8
Engedelmesség	25,9	14,6	20,2	19,7	19,5	27,5	29,6
Hűség, lojalitás	8,6	12,1	12,9	12,9	9,5	10,0	10,8

**Gyermeknevelési elvek választási arányai iskolai végzettség szerint
Magyarországon 1982-ben (%)**

Gyermeknevelési elvek	Általános iskola		Szak- munkás- képző	Középfokú	Felsőfokú
	0-7	8			
	osztály			tanintézet	
Jó magaviselet	61,0	52,1	44,5	31,9	20,9
Udvariasság	41,2	50,9	41,3	29,7	29,3
Önállóság	31,8	54,9	59,6	69,0	67,2
Munkaszeretet	40,6	24,3	29,1	19,5	27,0
Őszinteség	62,7	78,9	73,4	80,0	71,6
Felelősségérzet	29,1	44,0	52,8	63,2	67,8
Türelem	20,9	14,3	12,9	10,9	9,6
Fantázia	0,8	5,1	8,4	16,2	19,1
Mások tisztelete	30,5	28,9	29,8	39,5	40,4
Vezetőkészség	3,7	0,9	4,5	3,2	3,5
Önfegyelem	24,3	31,8	34,6	40,0	49,1
Takarékosság	41,2	40,1	34,6	16,8	22,6
Határozottság	12,0	15,8	19,7	25,9	24,3
Vallásos hit	19,3	4,3	3,9	3,8	4,3
Önzetlenség	12,3	10,3	15,5	20,5	22,6
Engedelmesség	44,3	37,0	27,0	17,3	13,9
Hűség, lojalitás	15,8	6,0	8,5	12,0	7,8

**Gyermeknevelési elvek választási arányai iskolai végzettség szerint
Magyarországon 1996-ban (%)**

Gyermeknevelési elvek	Általános iskola		Szak- munkás- képző	Középfokú	Felsőfokú
	0-7	8			
	osztály			tanintézet	
Jó magaviselet	46,9	41,0	26,7	15,1	10,9
Udvariasság	34,7	42,2	37,2	31,3	20,9
Önállóság	37,6	46,0	60,0	61,5	63,5
Munkaszeretet	44,1	36,4	27,4	23,5	34,0
Őszinteség	66,2	65,7	71,4	72,1	68,4
Felelősségérzet	47,2	49,9	57,9	65,5	67,9
Türelem	16,9	20,2	18,1	18,7	19,0
Fantázia	3,3	5,0	9,5	20,2	28,2
Mások tisztelete	39,9	39,1	44,9	54,9	53,2
Vezetőkészség	1,9	3,8	5,1	6,5	12,7
Önfegyelem	22,1	27,5	26,4	32,5	28,2
Takarékosság	38,0	38,4	37,1	24,9	13,9
Határozottság	11,3	17,6	22,6	27,0	35,9
Vallásos hit	27,2	15,8	6,4	10,0	9,6
Önzetlenség	11,3	12,9	14,9	14,9	14,1
Engedelmesség	39,0	25,0	23,1	11,1	10,9
Hűség, lojalitás	11,7	13,2	11,8	10,1	9,0

**Helyi vezetők, akik nem szeretnék
az alábbi embercsoportokat szomszédjuknak (%)**

	1992 (N = 450)	1996 (N = 394)
Alkoholista, iszákos	73,6	78,7
Kábítószeres	68,0	68,5
Büntetett előéletű	50,0	65,0
Jobboldali szélsőséges	38,9	52,5
Cigány	41,6	48,2
Homoszexuális	47,3	45,7
Baloldali szélsőséges	9,6	44,2
Érzelmileg labilis	39,8	42,4
AIDS-es	39,1	38,3
Bevándorló	8,4	11,2
Muzulmán	17,1	6,6
Menekült	2,2	5,1
Más emberfajta	9,3	2,8
Zsidó	1,8	1,5
Nagycsaládos	3,1	1,0

(A sorrend az 1996-os vélemények alapján készült.)

**A társadalmi-politikai rendet veszélyeztetőnek tartott
csoportokat el kellene tiltani (% , N = 394)**

attól, hogy	Teljesen egyetért	Van benne valami	Nem ért egyét	Válasz- hiány
közhivatalt viseljenek	29,2	26,4	22,6	6,1
iskolában tanítsanak	31,2	23,6	19,8	6,9
demonstrációt tartsanak	20,8	23,1	24,1	7,4

A magyarországi kisebbségek számára jogot kellene biztosítani (% , N = 394)

ahhoz, hogy	Igen	Nem	Válaszhiány
saját egyházuk	61,4	35,5	3,0
saját iskolájuk	86,3	11,4	2,3
saját sajtójuk	84,8	13,1	2,0
képviselőik legyenek a választott testületekben	84,8	13,5	1,8
nyelvük hivatalosan elismert legyen	56,6	39,8	3,6
saját kulturális szervezeteik legyenek	93,9	4,6	1,5
politikai pártokat szervezhessenek	46,2	50,3	3,6

A településre gyakorolt külföldi hatások (% , N = 394)

	Nagy	Valamelyes	Semmilyen	Válaszhiány
A külföldi tőke, a beruházások és a privatizáció révén	29,2	50,0	19,3	1,5
A külföldi áruk importja révén	18,0	63,7	15,7	2,5
A külföldi vendégmunkások által	2,0	26,9	68,5	2,5
Más országokból érkező környezetszennyezés	12,7	37,6	47,0	2,8
Idegen eszmék és értékek a külföldi tv- vagy rádióadások révén	9,4	49,2	38,6	2,8
A külföldi turisták révén	16,2	47,0	34,5	2,3

Válogatott bibliográfia

Az alábbiakban válogatást adunk olyan publikációkból, amelyek folyóiratunk e számának témáihoz kapcsolódnak

- Aidenderfer, M. – Blashfield, R. K. (1984): *Cluster Analysis*. Beverly Hills, Sage.
- Allport, G. W. (1977): *Az előítélet*. Társadalomtudományi Könyvtár. Budapest, Gondolat.
- Allport, G. W. – Vernon, P. E. – Lindzey, G. (1960): *A Study of Values*. Boston, Houghton Mifflin.
- Blair, K. (ed.) (1994): *Arts of Leisure: Multi-Cultural Perspectives*. Utrecht.
- Bóhm A. (1993): Előítélet és xenofóbia a helyi vezetők értékrendjében: In: Tamás P. – Inotai A. (szerk.): *Új Exodus*. Budapest, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja – MTA Világgazdasági Kutatóintézet.
- Bóhm, A. (1994): *Systemic Change and Local Governance in Hungary*. Budapest, MTA Politikatudományi Intézet.
- Cseh-Szombathy L. (1979): *Családszociológiai problémák és módszerek*. Budapest, Gondolat.
- Csikszentmihályi, M. (1993): *Flow*. Washington.
- Dumazidier, J. (1974): *Sociologie empirique du loisir. Critique et contre-critique de la civilisation du loisir*. Paris.
- Durkheim, E. (1952): *Suicide: A Study in Sociology*. London, Routledge and Kegan Paul. (Eredeti megjelenési év: 1897.)
- Eisenstadt, S. N. (ed.) (1986): *The Origins and Diversity of Axial Age*. New York, The State University of New York.
- Erős F. (1993): *Válság és pszichológia. A válság szociálpszichológiája*. Budapest, T-Twins Kiadó.
- Everitt, B. (1984): *Cluster Analysis*. London, Heinemann.
- Falussy B. (szerk.) (1976): *A szabadidő szociológiája*. Budapest, Gondolat.
- Filipcova, B. (ed.) (1986): *The Way of Life, Leisure and Cultural Development*, Vols. I–II. Prague.
- Füstös L. (1984): *Három kívánság, I–III. Módszertani füzetek*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
- Füstös L. (1988): *Értéktérkép (16 ország értéktérképe a gyermeknevelési elvek tükrében)*. Módszertani füzetek. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
- Füstös L. (1991): *Látens változós modellek*. Budapest, OMIKK-TÁRKI.
- Füstös L. – Kovács E. (1989): *Számítógépes adatelemzés statisztikai módszerei*. Budapest, Tankönyvkiadó.

- Füstös L. – Könyves-Tóth I. (1988): *Gyermeknevelési elvek*. (A magyar társadalom és Kővágóörs – egy helyi társadalom – értékrendjének összehasonlító vizsgálata.) Műhelytanulmányok. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
- Füstös L. – Meszéna Gy. – Simonné Mosolygó N. (1986): *A sokváltozós adatelemzés statisztikai módszerei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Füstös L. – Szokolczai Á. (1994): *Értékek változásai Magyarországon 1978–1993*. *Szociológiai Szemle*, 1994/1.
- Füstös L. – Tibori T. (1995a): *Önértékelés és társadalmi helyzet strukturális kapcsolódásai értéktípusonként*. Módszertani füzetek. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
- Füstös L. – Tibori T. (1995b): *A szabadidő szerkezetváltozásának longitudinális vizsgálata*. Módszertani füzetek. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
- Gereben F. (1995a): Nemzeti és vallási identitás kisebbségi és többségi helyzetben. *Protestáns Szemle*, 1995/3.
- Gereben F. (1995b): Az olvasás érték-környezete – Értékrendi változások a rendszerváltás időszakában. *Válóság*, 1995/9.
- Gereben F. (1996): Az olvasáskultúra és az identitástudat kapcsolata (Vizsgálat hat ország magyar nemzetiségű polgárai körében). *Új Pedagógiai Szemle*, 1996/3.
- Gereben F. – Lőrincz J. – Nagy A. – Vidra Szabó F. (1993): Magyar olvasáskultúra határon innen és túl. Budapest, Közép-Európa Intézet.
- Gereben F. – Nagy A. (1991): Adalékok Magyarország olvasás- és értéktérképéhez. *Jel-Kép*, 1991/3–4.
- Giddens, A. (1991): *Sociology*. UK, Polity Press.
- Hankiss E. (1989): Kelet-európai alternatívák. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hankiss E. – Füstös L. – Manchin R. – Szokolczai Á. (1982): *Folytonosság és szakadás*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
- Hankiss E. – Manchin R. – Füstös L. – Szokolczai Á. (1982): *Kényszerpályán? I–II*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
- Holmqvist, H. (1992): *To Read and Learn between Cultures*. Stockholm, Trygghetsradet.
- Hoppál M. – Szecskő T. (szerk.) (1987): *Értékek és változások I–II*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Időben élni*. Történeti-szociológiai tanulmányok. Budapest, 1980.
- Jacob, B. M. – Ostrowski, K. – Teune, H. (eds.) (1993): *Democracy and Local Governance (Ten Empirical Studies)*. Honolulu, Matsunage Institute for Peace, University of Hawaii.
- Jaspers, K. (1953): *The Origin and Goal of History*. New Haven, Yale University Press.
- Jung, C. G. (1996): *Gondolatok a lászatról és a létezésről*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Kaplan, M. (1975): *Leisure. Theory and Policy*. London – New York.

- Kelly, G. A. (1972): A Theory of Cognitive Dissonance. *Journal of Personality*, No. 52.
- Kopp M. (1990): Anxiety, Freedom and Democracy. *Behav. Psychotherapy*, 18.
- Kopp M. – Skrabski Á. (1995): *Magyar lelkiállapot*. Zsámbéki Katolikus Tanítóképző Főiskola, Végeken Kiadó.
- Kornai J. (1996): Fizetjük a számlát. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. In: *Vergődés és remény*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Le Temps Libre et le loisir*. Marly-le Roi, 1984, ADRAC.
- Linton, R. (1967): *The Cultural Background of Personality*. London.
- Mumford, L. (1956): *The Transformation of Man*. New York, Collier.
- Noelle-Neumann, E. (1978): Buchhandler und Buchkäufer 1978. *Börsenblatt für den deutschen Buchhandel*. Frankfurter Ausgabe, Nr. 90 (10 November).
- Participation in Social and Political Activities*. San Francisco – Washington – London, Jossey-Bass Inc. Publishers, 1980.
- Peterson, R. (1985): The Culture of Socio-economic Development. Task of Research. In: *European Cultural and World Development*. Oxford, Pergamon Press.
- Pomogáts B. (1997): Hogyan lehetne túljutni az értékválságon? *Magyar Nemzet*, 1997. február 22.
- Reiseinger, W. M. – Miller, A. H. – Hesli, V. L. – Maher, K. H. (1994): Political Values in Russia, Ukraine and Lithuania: Sources and Implications for Democracy. *British Journal of Political Science*, 24, 1994/2.
- Riesman, D. (1983): *A magányos tömeg*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Róbert P. (1996): *Fogcsikorgatva: a megkeseredett rendszerváltás*. Budapest, Századvég.
- Robinson, N. (1967): Complexity–Simplicity, Creativity, Intelligence and Other Correlates. *Journal of Psychology*, No. 67.
- Rokeach, M. (1970): *Beliefs, Attitudes and Values*. San Francisco – Washington – London, Jossey-Bass Inc. Publishers.
- Rokeach, M. (1973): *The Nature of Human Values*. New York, The Free Press.
- Sági, M. (ed.) (1982): *Trends in Leisure Research in Europe*. Budapest, Institute for Cultural Research.
- Scott, L. J. (1983): *Covariance Structure Models: An Introduction to LISREL*. Beverly Hills, Sage.
- Simon J. (1996): A demokrácia értelmezése a posztkommunista országokban. *Szociológiai Szemle*, 1996/1.
- Soros Gy. (1997): A kapitalista fenyegetés. *Magyar Nemzet*, 1997. január 25.
- Szabados T. (1995): *Gyermeknevelési elvek a magyar társadalomban. (A magyar társadalom és két falusi közösség értékrendjének összehasonlító vizsgálata.) Műhelytanulmányok*. Budapest, MTA Szociológiai Intézet.
- Szakolczai Á. (1987): On the Characteristics of Value Choices of Students. In: Hrubos I. (szerk.): *The Social Conditions of Engineers and Economists*. Budapest, Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológiai Intézet.

- Szakolczai, Á. – Füstös, L. (1994): *Value Systems in Axial Moments; A Comparative Analysis of European Countries*. EUI Working Paper SPS No. 96/8. Florence, Department of Political Sciences, European University Institute.
- Szalai E. (1997): Narcissus megkísértése. *Kritika*, 1997/3.
- Szalai S. (1978): *Idő a mérlegen*. Budapest, Gondolat.
- Tomka M. (1995): Európa változó(?) értékrendje. *Mérleg*, 1995/3.
- Vitányi I. (1974): *A szabadidő felhasználásának rétegek szerinti vizsgálata, különös tekintettel a művelődésre és a szórakozásra*. Budapest, Népművelési Intézet.
- Vitányi I. (1993): A rendszerváltás hatása a szabadidőre. *Acta*, 1993/3–4.
- Vitányi I. (1994): *A minőség társadalma*. Kézirat, Budapest.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Kiadja:
az Országgyűlési Könyvtár
az MTA Társadalmi Konfliktusok Kutatóközpontja
és az MTA VITA Alapítvány
közreműködésével

A kiadásért felel:
az Országgyűlési Könyvtár főigazgatója

A szerkesztésért felel: Tamási Péter

A nyomdába adás ideje: 1997. június

HU ISSN 0864-8174

Ára: 168,- Ft áfával

INFO-Társadalomtudomány

1. szám: Válaszúton a magyar társadalom
2. szám: Népbetegségeink? – A társadalmi beilleszkedési zavarok anatómiájához
3. szám: Technikai fejlődésünk útvesztői
4. szám: Egy mítosz és következményei – Az ún. „nem termelő” szféráról
5. szám: Társadalmi rétegződésünk, társadalmi struktúránk
6. szám: Reformgazdaság?
7. szám: A szocializmus sorsfordulói
8. szám: Az új alkotmány elé
9. szám: Meg lehet-e állítani Magyarországot népességfogyását?
10. szám: Kisebbségben – A nemzeti-ségi kérdés margójára
11. szám: Magyarország és a szociálpolitika
12. szám: A hatalomról
13. szám: Településeink, válságos régióink és az önkormányzatok
14. szám: Az átmenet időszaka Közép-és Kelet-Európában
15. szám: Külgazdaság: a magyar gazdaság megváltója?
16. szám: Bűnözés és társadalom
17. szám: Vallás – egyházak – társadalom
18. szám: Oktatás – változás
19. szám: A magyar falu a változások sodrában
20. szám: Magyarország a világgazdaság rendszerében
21. szám: Környezeti problémák – társadalmi változások
22. szám: Választások
23. szám: A munkanélküliség Magyarországon
24. szám: Biztonságpolitika és a hadsereg Magyarországon
25. szám: Idegengyűlölet, másság, tolerancia
26. szám: Az ifjúság helyzetéről
27. szám: Az európai integráció és Magyarország
28. szám: Változások a magyar társadalomban a rendszerátalakulás után
29. szám: Az átmenet mérlege a „visegrádi országokban”
30. szám: A változó család
31. szám: A „rendszerátváltó” közigazgatás
32. szám: Nőtudomány
33. szám: A feketegazdaság: a piacgazdaság kísérőjelensége
34. szám: Az államháztartás reformjáról
35. szám: Kommunikáció – média – közvélemény
36. szám: Az átalakuló magyar mezőgazdaság
37. szám: A szociális ellátórendszer reformjáról
38. Az információs társadalomról

